

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

**Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven**

Walburg Pers

1993 - 3

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F.W. van Voorden
(hoofdredacteur).

prof. dr. M. Bock,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
drs. H. Sarfatij
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
drs. ing. D.J. de Vries,
prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad

Drs. U.F. Hylkema (voorzitter),
prof. dr. W.J.H. Willems,
G. Heuff,
drs. J.F. van Regteren Altena,
drs. C.O.A. Baron
Schimmelpenninck van der Oije,
ir. C.J. Vriesman,
mevr. drs. M.J.H. Willinge.

Lay-out en vormgeving
Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 75,—; f 50,— (tot 27 jr); f 125,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

ISSN 0166-0470

57

A. van Drunen

**Bossche gebouwen dendrochronologisch
gedateerd**

64

Dirk J. de Vries

**Monumenten dendrochronologisch gedateerd
(5)**

72

Publikaties

N. Arts (ed.), Het kasteel van Eindhoven
(recensie: *Hans L. Janssen*);
J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries, Stof uit het
Leidse verleden (recensie: *Wantje Fritschy*);
Auke van der Woud, De Bataafse hut (recensie:
J.A. Bakker).

78

Recent verschenen

79

Berichten

Monumentenzorg: Doet het ministerie van WVC
ook de kastelen de deur uit?, Onderzoek
industriële erfgoed, Cursus bouwhistorie.
Archeologie: Opgraving Sphinx-Céramique te
Maastricht, Bezinning op de archeologie onder
water, Zutphens middeleeuwen, Esdekken en
landschappen in Overijssel, ROB-nieuwe stijl,
Nieuwe historische afdeling Utrecht, Romeins
Aardenburg, Delft anders, Hunebedden in
negatief.

86

Tentoonstellingen

Jubileummummies in Leiden, Mummies nu ook in
Groningen, Om de tuinpot geleid in Haarlem,
Museum Hoogovens naar Beeckestijn,
Conservare 1993, Keltisch Nederland.

87

Referenten

87

KNOB

Mededelingen en berichten

88

Summaries en auteurs

*Omslag: Edam, Spui 2, tijdens de restauratie in
1991 (foto: D.J. de Vries).*

BULLETIN KNOB

Jaargang 92, 1993, nummer 3

Bossche gebouwen dendrochronologisch gedateerd

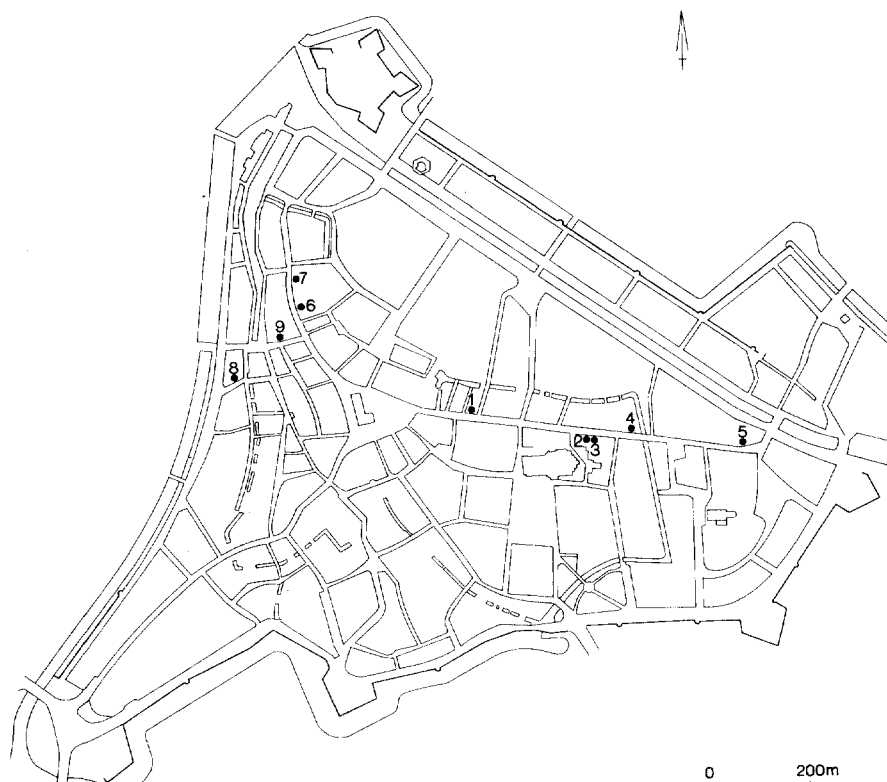
A. van Drunen

De komst van de dendrochronologie maakt een keerpunt in het bouwhistorisch onderzoek mogelijk. Meer dan in de aangrenzende vakdisciplines archeologie en architectuurgeschiedenis, die stratigrafische, respectievelijk vergelijkende dateringsmogelijkheden hebben, dateren bouwhistorici vaak nog op basis van hun ervaring en kennis van plaatselijke situaties. Dateringen op een kwart eeuw nauwkeurig zijn dikwijls niet haalbaar, zodat een relatieve datering het uiterste resultaat is bij een onderzoek. Gecombineerd archeologisch-bouwhistorisch-(kunst)historisch onderzoek bood tot voor kort de enige betrouwbare dateringsmogelijkheid, maar is in de praktijk moeilijk uit te voeren.

Wil onze kennis over het bouwen, de bouwconstructies en de materialen zich verder ontwikkelen, dan zijn meer exacte dateringen noodzakelijk. Het is daarom van het grootste belang voor de vakdiscipline bouwhistorie dat het pionierswerk van drs. E. Jansma¹ in gestructureerde vorm wordt voortgezet. De uitkomsten van de gedateerde houtmonsters dienen met de bijbehorende documentatietekeningen snel ter beschikking te komen van de collegae onderzoekers. In het Bulletin KNOB worden sinds 1987 de resultaten gepubliceerd².

In deze bijdrage zijn de eerste resultaten van het dendrochronologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch weergegeven. Door de Bouwhistorische en Archeologische Dienst (BAD) wordt in deze stad sinds 1975 systematisch onderzoek verricht in huizen die men verbouwt. De op deze wijze verzamelde gegevens van de gebouwen worden samengevoegd en per bouwblok uitgewerkt. Hierdoor ontstaat een aaneengesloten geheel, dat een beter beeld geeft van de stedenbouwkundige ontwikkeling dan de afzonderlijke gebouwen kunnen opleveren. Ten behoeve van dit bouwblokonderzoek worden door de BAD systematisch houtmonsters verzameld. Deze zijn tot in 1991 in het kader van door ARCHON (NWO) gesubsidieerd onderzoek op het IPP door drs. E. Jansma dendrochronologisch onderzocht³. Naast de datering van de afzonderlijke gebouwen en constructies heeft het onderzoek een standaardcurve voor 's-Hertogenbosch opgeleverd⁴.

Gelijktijdig is in opdracht van de BAD door drs. E. Vink archiefonderzoek verricht naar de herkomst van het bouwhout in de 16de eeuw. De helft van het eikehout, waarvan de herkomst bekend is, blijkt uit de naaste

Afb. 1. Situatie van de onderzochte panden in 's-Hertogenbosch. Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch.

omgeving van de stad te komen. De rest is geïmporteerd uit Westfalen en de Ardennen⁵.

De resultaten van het dendrochronologisch onderzoek werpen bovendien een nieuw licht op de stadsbranden die 's-Hertogenbosch in de 15de eeuw teisterden. Bij meerdere panden in de stad zijn dendrochronologisch gedateerde houtmonsters aangetroffen uit de periode vlak na de stadsbrand van 1463. Ook in straten waar de brand niet gewoed heeft treffen we deze houtconstructies aan⁶.

In dit artikel worden de dendrochronologische data en de tekeningen van houten bouwfragmenten gepubliceerd. Deze zijn afkomstig uit negen onderzochte huizen in 's-Hertogenbosch. Van deze huizen is een korte voorlopige bouwgeschiedenis toegevoegd.

Hinthamerstraat 36-38

Dit pand met zijn moderne bakstenen klokgevel was het poortgebouw van het Predikherenklooster. Het in 1292 gestichte convent werd in 1629, na de inname van de stad door de legers van de Republiek, opgeheven. De stadsbrand in 1419 verwoestte de kloostergebouwen, maar deze werden kort daarna herbouwd⁷. De particuliere huizen aan de Hinthamerstraat, waaronder de buurpanden van het poortgebouw, zullen toen eveneens herbouwd zijn. De gemeenschappelijke linkerzijmuur bezit op de begane grond metselwerk uitgevoerd in afwisselend koppenlagen en strekkenlagen⁸. In de 15de eeuw is het voorhuis van het linkerbuurpand geheel vernieuwd⁹.

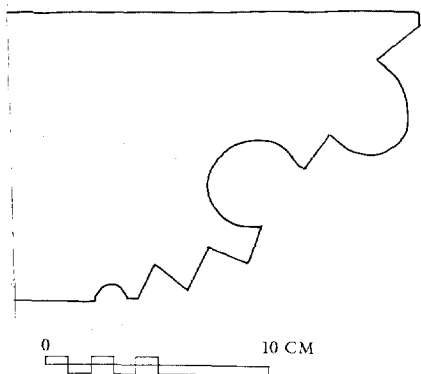
De rechterzijmuur is eveneens gemeenschappelijk. Deze muur was eigendom van het buurpand nr. 40¹⁰. De muur is later met behulp van een uitkragend boogfries ver-

hoogd. De bouwsporen in beide zijmuren laten op de verdiepingen zien dat het poortgebouw later tussen de beide buurpanden is ingebouwd. Op de begane grond kon dit niet worden vastgesteld. Mogelijk is het lage poortgebouw zonder verdieping hier na de brand van 1419 gebouwd.

De houtconstructies van Hinthamerstraat 36-38 vertonen enkele opmerkelijke zaken. Het houtskelet bevindt zich alleen op de tweede verdieping. Aan de linkerzijde zijn de muurstijlen koud tegen de muur geplaatst. Aan de rechterzijde zijn ze in de muur gehakt. De sleutelstukken hebben getrokken telmerken (gebroken en rechte merken), die echter niet op volgorde staan. Helaas zijn de profileringen gedeeltelijk afgehaakt, maar de resten wijzen op een peerkraalprofiel en een met de guts gestoken randje. Deze balklaag is, gezien het ontbreken van spinthout, slechts globaal te dateren kort na ca. 1435 (post quem 1435 +/- 5 jaar).

De sleutelstukken van de eronder gelegen balklaag, behorende bij het lage poortgebouw, zijn vermoedelijk ouder en vertonen een veel ingewikkelder profilering.

De eiken kapsanten, voorzien van getrokken telmerken, zijn herplaatst. De korbels zijn zowel in het spantbeen als de dekbalk gepend. De eiken sporenparen, zijn eveneens hergebruikt. Ze bezaten één haanhout en gezaagde telmerken.

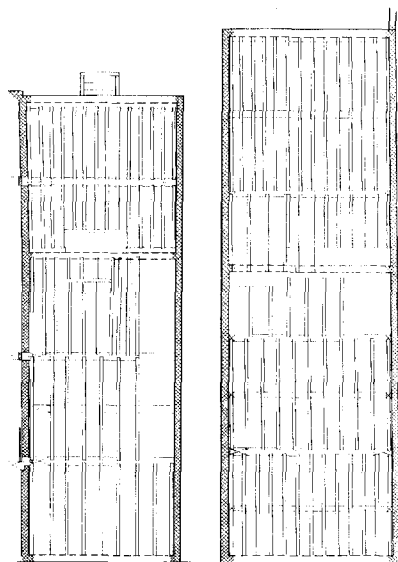

Afb. 2. Hinthamerstraat 36-38.
Profiel van sleutelstuk tweede verdieping-
balklaag. Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
A. van Drunen.

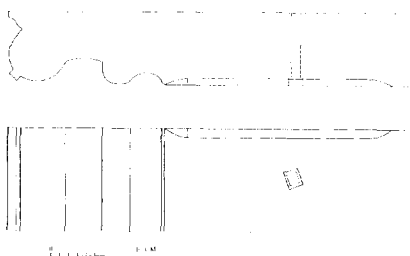
Hinthamerstraat 111

Tussen dit pand en het hierna te bespreken pand nr. 113 bevond zich een smal steegje, het Pottreypoortje, dat in het begin van de 20ste eeuw overbouwd is. Beide panden zijn bij deze verbouwing samengevoegd, maar de afzonderlijke bouwmassa's bleven gehandhaafd.

Het rechterpand nr. 111 heeft een voorhuis met vast achterhuis die eertijds gescheiden zijn geweest door een brandmuur. Tegen deze dwarsmuur waren vermoedelijk de stookplaatsen gesitueerd. Het voorhuis be-

Afb. 3. Hinthamerstraat 111 en 113. Plattegrond en dwarsdoorsnede over beide huizen.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, J. v.d. Eynden.

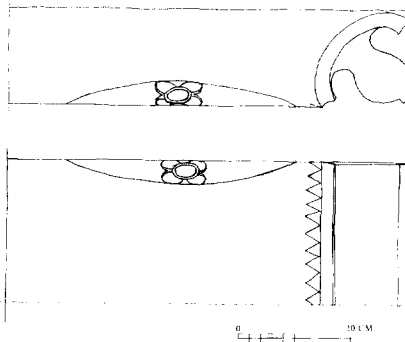

Afb. 4. Hinthamerstraat 111.
Sleutelstuk verdiepingbalklaag voorhuis.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
J. v.d. Eynden.

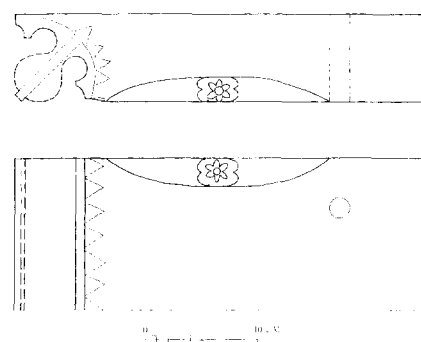
stond oorspronkelijk uit een hoge begane grond met daarboven een zolder met borstwering. Van de brandmuur tot ongeveer halverwege het voorhuis bevond zich een insteekverdieping. Een dergelijk laag huis is niet gebruikelijk in deze hoofdstraat van de stad. Het achterhuis heeft eenzelfde op-

bouw, maar is iets lager. Onder het achterhuis bevond zich een kelder met tongewelf, die vanaf het binnenterrein toegankelijk was.

Van de verdiepingbalklaag (de oorspronkelijke zolderbalklaag) konden enkele monsters worden genomen. Het voorhuis telde drie balkvelden met moer- en kinderbinten. Gezien de 17de eeuwse profilering van de toegepaste consoles, zijn er toen onderlagbalken aangebracht. Van de eerste moerbalk kon de veldatum worden vastgesteld: tussen november 1527 en april 1528. Het sleutelstuk onder deze moerbalk leverde de veldatum 1536 +/- 6 jaar, wat aardig overeenstemt. Het andere, praktisch identieke sleutelstuk onder deze balk gaf een post quem datum van 1468 + 20 +/- 6 jaar. Opvallend is ook de vroege post quem datum 1383 + 16 +/- 4.5 jaar van een kinderbint uit het eerste balkvak van het voorhuis. Hebben we hier te maken met een 16de eeuwse verbouwing van een ouder huis,

Afb. 5. Hinthamerstraat 113.
Sleutelstuk verdiepingbalklaag
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
J. v.d. Eynden.

Afb. 6. Hinthamerstraat 113.
Sleutelstuk verdiepingbalklaag.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
J. v.d. Eynden.

waarbij het gebruikte hout is toegepast? Van de balklaag van het achterhuis kon een post quem datum 1437 +20 +/- 4.5 jaar worden vastgesteld. Het ziet ernaar uit dat het achterhuis en het voorhuis gelijktijdig zijn gebouwd¹¹.

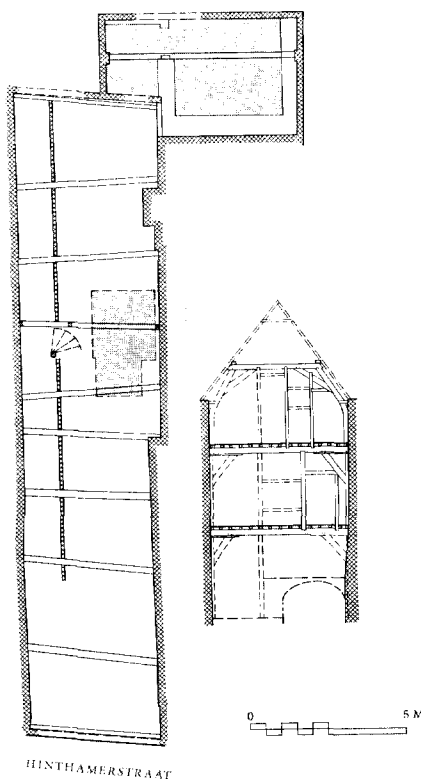
In de 17de eeuw is het hele gebouw verhoogd¹². Daarbij is de brandmuur gehandhaafd. Aan de linkerzijde is op de plaats van de brandmuur een raam aangebracht, waardoor licht binnenviel vanuit het smalle steegje. Op deze plaats kunnen we de trap projecteren. De raveling in de verdiepingsbalklaag versterkt dit vermoeden.

Bij de verhoging van het pand zijn onderlagbalken aangebracht, die voorzien zijn van eiken consoles. Deze konden vooralsnog niet gedateerd worden.

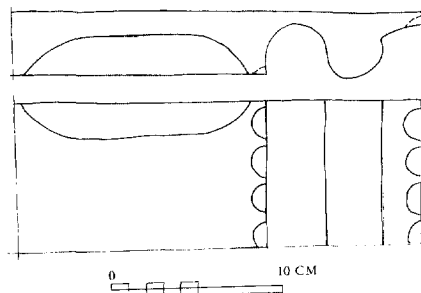
Hinthamerstraat 113

Door het overbouwen van de steeg tussen dit pand en het rechter buurpand werden beiden in het begin van de 20ste eeuw samengevoegd. Het linker pand omvat een voorhuis met een daaraan vastgebouwd achterhuis, gescheiden door een brandmuur. Deze brandmuur is thans verdwenen, maar de ravelingen in de balklagen geven aan dat er zowel in het voor- als het achterhuis een rookkanaal tegen de brandmuur was. Onder het achterhuis bevindt zich een kelder¹³, die gedeeltelijk boven maaiveld ligt. Het voorhuis telt drie balkvakken, het achterhuis twee. Eén moerbalk in het voorhuis heeft een veldatum tussen 1463 en 1465. De andere moerbalken hebben een post quem datering, die hier niet mee in strijd is. Uit bouwsporen in het muurwerk kon worden vastgesteld dat beide buurpanden gelijktijdig gebouwd zijn. Enkele moerbalken van de verdiepingsbalklaag liepen in het linker buurpand door. Andere waren met toognagels of ankers met de balken van nr. 115 verbonden, zodanig dat we mogen constateren dat beide panden gelijktijdig zijn verbouwd. Vermoedelijk heeft men van de subsidiemogelijkheid voor harde daken, die na de stadsbrand van 1463 werd heringevoerd¹⁴, gebruik gemaakt om het huis en het linker buurpand grootscheeps te vernieuwen. Daarbij heeft men de oudere zijmuur¹⁵ voor een klein gedeelte gehandhaafd. De nieuwe gemeenschappelijke tussenmuur¹⁶ is toen voorzien van een houtskelet met aan beide zijden van de muur een muurstijl. Het houtskelet ontbrak aan de rechterzijde van het pand, de zijde van de steeg. De peerkraalsleutelstukken van de verdiepingsbalklaag vertonen geen sporen van pengaten, zodat we mogen aannemen dat er geen houtskelet op de begane grond aanwezig is geweest. Geen van de sleutelstukken kon worden gedateerd. Merkwaardig is dat de profileringen en de kleine rozetjes aan de zijkanten van de sleutelstukken alle verschillend zijn.

In de huidige laat 19de eeuwse kap bevinden zich hergebruikte eiken sporen, die ver-

Afb. 7. Hinthamerstraat 134. Plattegrond en dwarsdoorsnede. De kelders zijn gerasterd aangegeven. Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, J. v.d. Eynden, naar een opmeting van P. Manuhutu.

Afb. 8. Hinthamerstraat 134. Sleutelstuk verdiepingsbalklaag. Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, A. van Drunen.

moedelijk afkomstig zijn van de voorganger. De sporen rustten met kepen op een worm en waren door een haanhout met elkaar verbonden.

Hinthamerstraat 134

Vóór en tijdens de restauratie van dit smalle lange pand met zijhuis is in 1982-'84 een bouwhistorisch onderzoek verricht.

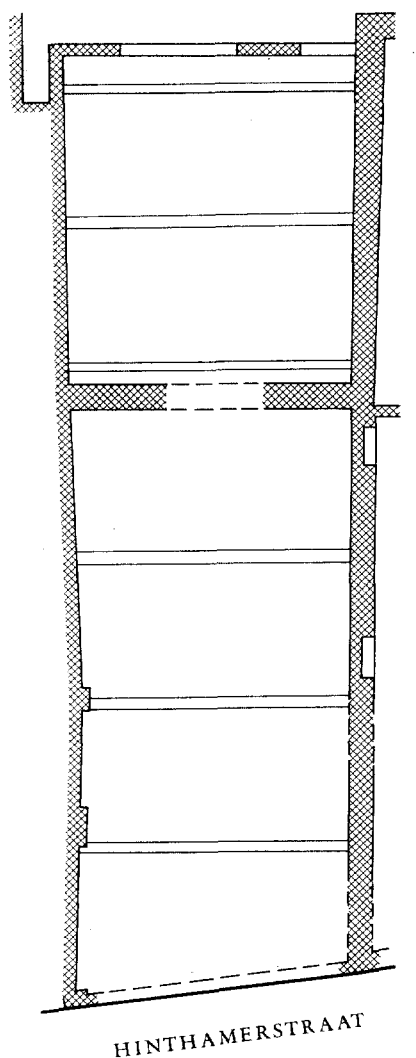
Het pand blijkt jonger te zijn dan de beide buurpanden. Op de scheiding tussen het voor- en het achterhuis is een houtskeletconstructie met stijl- en regelwerk en een bakstenen vulling aangebracht. De linkerzijmuur behoort tot het buurpand¹⁷. Ten behoeve van de bouw van het achterhuis is deze muur verlengd¹⁸. De rechterzijmuur is eveneens gemeenschappelijk. In het achterhuis is deze muur ouder¹⁹ dan in het voorhuis²⁰. De achterwand van de stookplaats op de begane grond in het achterhuis bezat midden- 16de- eeuwse haardsteentjes, die waarschijnlijk uit de tijd van de verbouwing van het voorhuis dateren. In het voorhuis is geen houtskeletconstructie aangebracht. Het achterhuis vertoonde daarentegen ingehakte sleuven van muurstijlen. De profilering van de sleutelstukken was in beide bouwdelen nagenoeg gelijk.

Van de kapconstructie is alleen een gedeelte van de achterkap bewaard gebleven. De eikehouten dekbalkjucken hebben kromme spantbenen en korbeels, die aan beide uiteinden gepend zijn. Uit de hergebruikte sporen valt af te leiden dat er één haanhout was. Ook dat de sporen ter plaatse van de worm een inkeping met een spijkergat bezaten. De sporen waren voorzien van gezaagde telmerken. De gedateerde monsters geven, wat betreft de houtconstructies, één bouwphase aan: kort na 1479/1480. Een grootscheepse verbouwing in het midden van de 17de eeuw kon niet nader dendrochronologisch worden gedateerd. Het pand heeft toen een nieuwe indeling gekregen. In het middengedeelte is een keldertje aangelegd met daarboven een insteekverdieping. Een nieuwe houten spiltrap moest de verschillende vloernivo's verbinden. De ruimten werden verfraaid met *oijefconsoles* en *schilderingen*. In het pand is een tiental rijksbeschilderde grenen vloerdelen aangetroffen. Deze bevonden zich echter niet op hun oorspronkelijke plaats. Het zijhuis, dat oorspronkelijk niet tot het pand behoorde, kon door het vele hergebruikte hout niet nader gedateerd worden.

Hinthamerstraat 210

Achter de 18de- eeuwse klokgevel van dit rijksmonument is het lage middeleeuwse pand nog aanwezig. Een dwarsmuur verdeelt het pand in een voorhuis en een achterhuis. Bouwsporen van een kelder ontbreken. De hoge begane grond heeft in de linker zijmuur van het voorhuis ondiepe spaarnissen. De rechtermuur staat los tegen die van het buurpand. In het achterhuis heeft deze zijmuur een uitkragend boogfries in de borstwering. Waarschijnlijk dateert dit fries uit dezelfde tijd als de kap.

Er zijn twee typen kapspanten. Zeldzaam voor 's-Hertogenbosch zijn de dekbalkjucken met rechtopstaande stijlen. Het eikehout van deze spanten vertoont sporen van hergebruik. De andere spanten zijn van het traditionele type dekbalkjuk met schuinge-

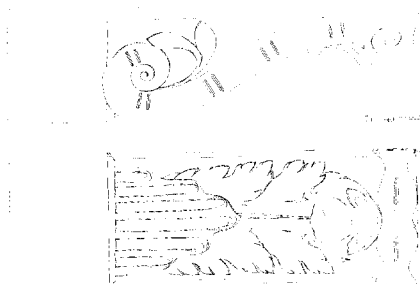

Afb. 9. Hinthamerstraat 210.
Plattegrond.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
J. v.d. Eynden.

plaatste, rechte spantbenen. Onder de moerbalken van de zolderbalklaag zijn consoles met acanthusblad versieringen aangebracht. Eén van de consoles kon dendrochronologisch gedateerd worden op circa 1557. Mogelijk dateert de kapconstructie uit dezelfde tijd.

In de 17de eeuw heeft men het vloerpeil op de begane grond verlaagd en een tussenverdieping aangebracht. Bij deze verbouwing is de achtergevel vernieuwd. In de top zijn twee eenvoudige houten kruiskozijsen aangebracht. Op de begane grond zijn bij de restauratie resten gevonden van een rijk-geprofileerd drielichtkozijn.

In de tweede helft van de 18de eeuw is de huidige voorgevel gebouwd.

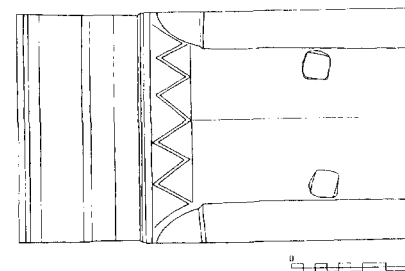

Afb. 10. Hinthamerstraat 210.
Console verdiepbingsbalklaag. Eikehout.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
R. Glaudemans.

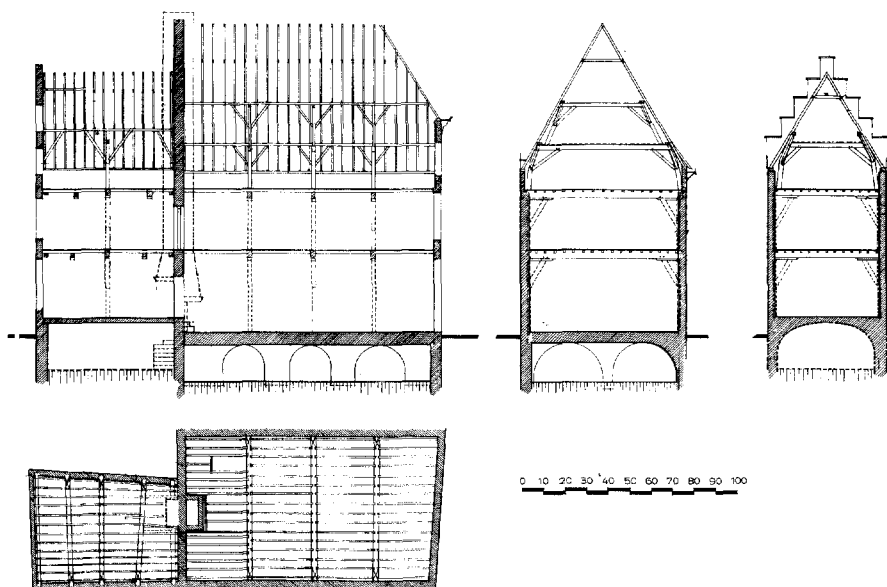
Orthenstraat 23-25

Dit grote pand, gelegen aan een van de hoofdstraten van de stad, bestaat uit een voorhuis met smaller achterhuis. Uit bouw-historisch en archeologisch onderzoek is gebleken dat beide bouwdeelen gelijktijdig zijn gebouwd in het eind van de 13de- of het begin van de 14de eeuw. Dit bakstenen huis verving een houten huis met ingegraven palen. In het midden van de 15de eeuw is het pand wederom vernieuwd en voorzien van kelders. In deze bouwcampagne zijn ook de tijdens het onderzoek nog aanwezige balklagen, het houtskelet en de kapconstructies aangebracht. Verbouwingen in de 17de eeuw (verbreding van het achterhuis) en de 19de eeuw (voorgevel en interieur) hebben de 15de- eeuwse opzet praktisch onaangetaast gelaten. Bij de restauratie in 1980, die praktisch neerkwam op een algehele nieuwbouw op de oude funderingen

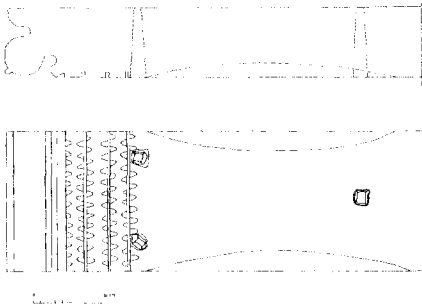
en kelders, is onderzoek verricht door de BAD in samenwerking met architect G. Wijbrands uit Amsterdam. De kapconstructie van het achterhuis is toen gedemonteerd en opgeslagen met het oog op herplaat-sing. Deze zeldzame kap heeft een zogenaamd tussenbalkjuk. Verder bezat de nog gave houtconstructie vele interessante details, die behoud wenselijk maakten. Toen de restauratie zover gevorderd was dat de spanten en sporen herplaatst konden wor-

Afb. 12. Orthenstraat 23-25.
Sleutelstuk met houtskeletconstructie.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
R. Glaudemans.

Afb. 11. Orthenstraat 23-25. Plattegrond en dwarsdoorsneden.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, I. Mulder.

Afb. 13. Orthenstraat 23-25.
Sleutelstuk.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
J. v.d. Eynden.

den, bleek dit tot onoverkoombare problemen te leiden. Er is toen een nieuwe kap aangebracht en de oude restanten kwamen vrij voor nader onderzoek. Eén spant met enkele sporen is herplaatst in de tentoonstellingsruimte van de gemeentelijke BAD. Een groot aantal houtmonsters kwam beschikbaar voor dendrochronologisch onderzoek.

Doordat het voorhuis bij aanvang van de bouw was ingestort, konden alleen houtmonsters uit het achterhuis verkregen worden. Het hout van de moerbalken van de eerste en tweede verdiepbingsbalklaag is in 1463 geveld. Het achterhuis bezat een houtskeletconstructie die voorzien was van sleutelstukken met peerkraalprofilering. In het achterhuis zijn onder de twee velden met kinderbalken onderslagbalken aangebracht. Deze zijn eveneens voorzien van sleutelstukken met peerkraalprofilering. De vormgeving verschilt echter nogal, zodat we vermoeden dat de onderslagbalken later zijn aangebracht. Het bouwhistorisch onderzoek bevestigde dit vermoeden. Zowel de moerbalk als de onderslagbalken waren aan de zijanten bekleed met eiken spreidsel, dat rood geverfd was en voorzien van geprofileerde afdeklatjes. De post quem dateringen van de sleutelstukken bevestigen dat ze onder de beide onderslagbalken uit even oud hout zijn vervaardigd. Het sleutelstuk onder de moerbalk komt uit een andere boom.

Hoewel de houtconstructies uit het voorhuis niet dendrochronologisch onderzocht konden worden, wijzen alle bouwsporen op een zelfde bouwdatum als het achterhuis. Het voorhuis bezat vier balkvakken met een houtskeletconstructie. De sleutelstukken waren hier vervangen door kleine consoles met hol-/ bol- profileringen. Het spreidsel was evenals in het achterhuis rood geverfd en deels beschilderd met 17de eeuwse motieven. De kap bezat twee eiken dekbalkjucken boven elkaar en sporenparen met één haanhout. De spanten hadden getrokken telmerken met richtingsteken in de vorm van een gebroken merkteken. De sporenparen waren echter ongemerkt. De spantbenen waren in de moerbalken gepend en met een ijzeren anker ter plekke geborgd.

Orthenstraat 41

In het begin van de 14de eeuw bouwde men dit grote stenen huis tegen de oudste stadsmuur en de aangrenzende stadspoort. Nadat het pand in de tweede helft van de 14de eeuw verlengd werd met twee balkvakken, kwam het in bezit van het Dominicanesserklooster. Kort daarna, in 1449 namen de Franciscanessen het klooster over. Zij lieten in het grote stenen huis nieuwe balklagen, houtskelet- en kapconstructies aanbrengen. De balken werden voorzien van sleutelstukken met peerkraalprofilering. Op de balken en vloerdelen zijn toen rijke schilderijen aangebracht. Gelijktijdig met deze verbouwing werd tegen de rechterzijmuur van het achterhuis een dwarshuis geplaatst. Dit pand, vermoedelijk de keuken van het klooster, bezat eiken moer- en kinderbinten met dezelfde sleutelstukken als de tweede verdiepbingsbalklaag van het hoofdpand.

In 1981 is ter voorbereiding van de restauratie een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Tijdens de verbouwing stortte een gedeelte van het pand in. Dit bood de mogelijkheid tot meer diepgaand en destructief bouwhistorisch- en archeologisch onderzoek. Helaas had de instorting ook tot gevolg dat het belangrijke middeleeuwse pand praktisch geheel vernieuwd moest worden. De resultaten van het onderzoek zijn gedeeltelijk uitgewerkt en gepubliceerd²¹. In 1983 is een houtmonster dendrochronologisch gedateerd tussen 1460 en 1467 met behulp van de Duitse jaarringcurves²². De

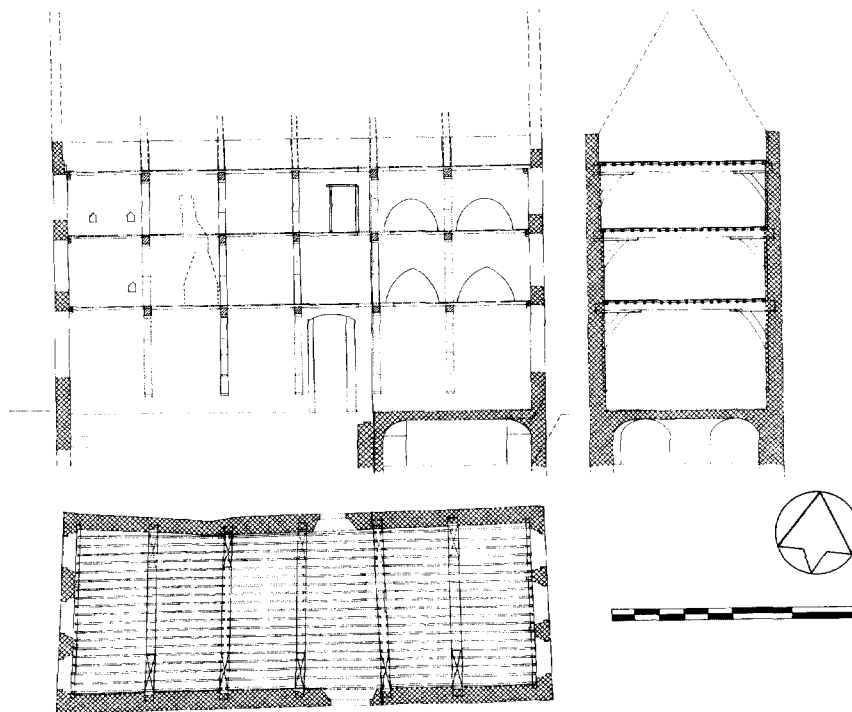
ze datering komt goed overeen met de recente dateringen, die gebaseerd zijn op de Bossche curve. Het hout van een kinderbint van de tweede verdiepbingsbalklaag is in 1463 geveld.

Twee andere houtmonsters zijn afkomstig van sleutelstukken. Deze zijn uit minder exact te dateren hout vervaardigd, aangezien spinthout bijna geheel ontbreekt. De dateringen zijn niet strijdig met eerder genoemde data.

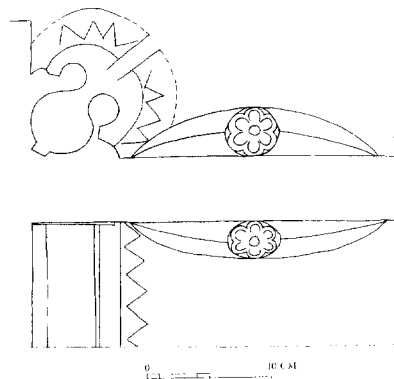
De datum 1463 komt bij meer panden in de stad voor. Mogelijk heeft dit te maken met de stadsbrand van 1463. De verbouwing van Orthenstraat 41 moeten we echter in verband zien met de uitbreiding en vernieuwing van het Sint Geertruiklooster.

Sint Jansstraat 1

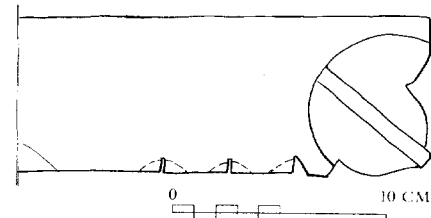
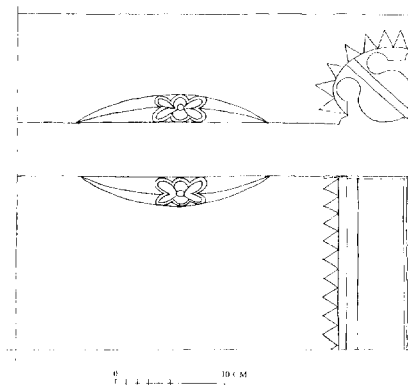
In de voorgevel van dit rijksmonument bevinden zich op de begane grond twee houten kruiskozijnen. Bij de restauratie in 1983 zijn de oude kozijnen vervangen door kopieën. De oude kozijnen zijn gedocumenteerd en er zijn houtmonsters genomen. Eén monster kon worden gedateerd op 1638. De rijk geprofileerde kozijnen waren oorspronkelijk voorzien van glas-in-lood in de bovenlichten en naar buiten draaiende luiken in de onderste openingen, die later door ramen met houten roeden zijn gedicht. De kruiskozijnen zijn in de 17de eeuw aangebracht in een oudere overkragende gevel, waarvan de geprofileerde 16de- eeuwse muurplaat nu nog aanwezig is.

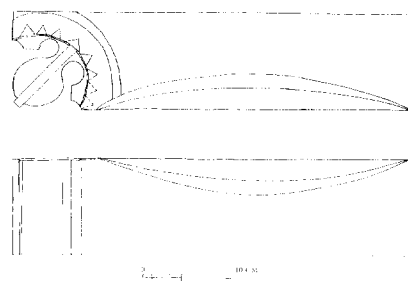
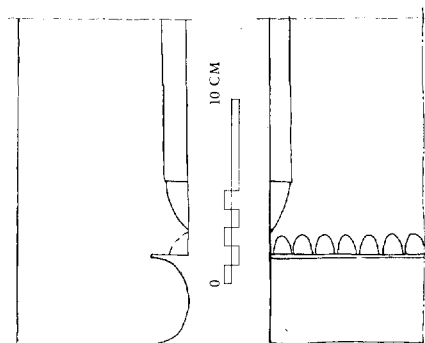
Afb. 14. Orthenstraat 41. Plattegrond en doorsneden.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch, J. Witmer.

Afb. 15. Orthenstraat 41. Sleutelstukken.
Tekeningen: BAD. 's-Hertogenbosch, A. van Drunen.

Afb. 17. Visstraat 23.
Sleutelstuk tweede verdiepbalklaag.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
A. van Drunen.

Samenvatting

In 's-Hertogenbosch wordt vanaf 1975 gestructureerd bouwhistorisch onderzoek verricht. Sinds enkele jaren wordt hierbij het bouw hout dendrochronologisch gedateerd. Door deze exacte dateringen krijgen we een beter beeld van de bouwgeschiedenis van de afzonderlijke gebouwen en van de totale stadsstructuur. Details zoals profileringen, constructies, houtverbindingen, telmerken en steenformaten, tot voor kort de aangewezen dateringsmogelijkheden, kunnen nu beter op hun ouderdom worden vergeleken. In dit artikel worden de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek in negen huizen in de Bossche binnenstad besproken.

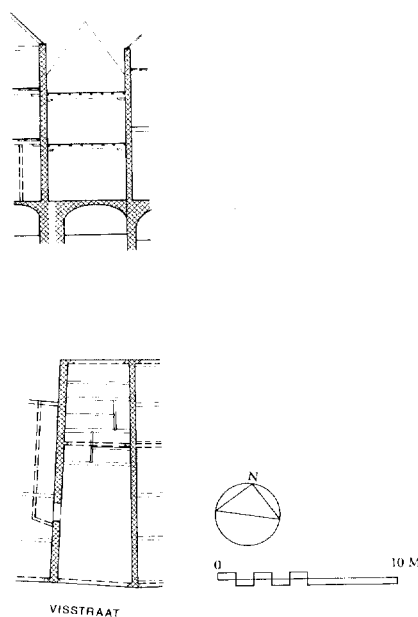
's-Hertogenbosch 5/11/1992.

Visstraat 23

Het perceel waarop dit kleine huis gebouwd is, ligt binnen de oudste stadsmuur. Het stenen onderkelderde huis is hier in de 15de eeuw gebouwd²³, waarschijnlijk ter vervanging van oudere bebouwing. De kelder was vanaf de straat en vanuit de gang in het linkerbuurhuis toegankelijk. Deze gang is vermoedelijk al in een vroeg stadium bij het pand getrokken. De rechterzijmuur is gemeenschappelijk met het buurpand. Bouwsporen wijzen op een verdeling in een voorhuis met een daaraan vastgebouwd achterhuis. Het achterhuis was oorspronkelijk hoger. De moer- en kinderbintenbalklagen bezitten sleutelstukken met peerkraalprofielen. Eén kinderbint kon dendrochronologisch worden gedateerd op – alweer – 1463.

In de 17de eeuw vindt er een verbouwing plaats. Er komt een houten spiltrap, de eerste verdiepbalklaag wordt vernieuwd en voorzien van een beschildering.

In 1986 zijn tijdens een verbouwing waarnemingen verricht, waarbij houtmonsters van de beide balklagen en de spiltrap konden worden geborgen. De 17de-eeuwse beschilderde houtconstructies konden helaas niet worden gedateerd.

Afb. 16. Visstraat 23. Plattegrond en doorsnede.
Tekening: BAD. 's-Hertogenbosch,
J. v.d. Eynden.

Monumenten dendrochronologisch gedateerd (5)

Dirk J. de Vries

Afb. 1. Geveltop van Mient 31 Alkmaar, gebouwd in of direct na 1546, foto RDMZ 1992.

In de onderstaande toelichtingen is getracht de dendrochronologische dateringen steeds te relateren aan historische informatie over de gebouwen, in samenspraak met bouwen kunsthistorische gegevens. Zo constateerden wij eerder bij de datering van kasteel Rechteren te Dalfsen (in het najaar of de winter van 1505): 'Vooralsnog past de datering niet bij één van de historische aanknopingspunten, maar valt deze wel in een periode van onrust en belegeringen'.¹

Uit historische bronnen blijkt thans dat de bisschoppelijke ambtman in Drenthe, Adolf van Rechteren, in 1504 zijn functies moest neerleggen wegens vermeend achterhouden van boetegelden.² Na schorsing en ontslag trok Adolf zich in 1505 terug uit het kasteel Coevorden waarna hij afwissend woonde op zijn huizen Rechteren en Almelo.³ Het is alsof Adolf de bui zag aankomen, omdat hij in 1503 voor 600 goudgulden ei-

kehout rond het Huis Almelo verkocht en een ander deel reserveerde voor eigen gebruik.⁴ De bouw van de hoofd vleugel van kasteel Rechteren lijkt derhalve samen te hangen met de behoefte aan een nieuwe huisvesting na de gedwongen verhuizing.

Uit onderzoek in enkele 16de-eeuwse huizen te Edam bleek dat timmerlieden daar op een afwijkende, erudiete wijze hun telmerken schreven. We vonden er twee – tot nu toe onbekende – voorbeelden van gehakte telmerken in de vorm van arabische cijfers.⁵ In die eeuw schreef men elders de telmerken bijna altijd als strepen voor de eenheden met symbolen voor de vijf- en tientallen.⁶ Op een uit 1474 daterende kapconstructie van het Duitse huis te Utrecht werden gehakte telmerken aangetroffen. Deze vondst bevestigt een conclusie in het vorige verslag⁷, namelijk dat men in Zuid-

Holland en Utrecht reeds in het derde kwart van de 15de eeuw met de guts ingehakte telmerken kan verwachten.

Na het eigenhandig boren en voorbereiden werd het merendeel van de monsters door derden gemeten en gedateerd. Gelukkig beschikt de RDMZ over een (klein) budget om dit tijdrovende werk uit te besteden. Esther Jansma werkt inmiddels onder de paraplu van het 'Nederlands centrum voor daterend dendrochronologisch onderzoek' samen met Pauline van Rijn en Elsemieke Spoor. Een ander deel van de dateringen werd uitgevoerd door Hans Tisje te Neulenburg en door Erhard Preßler te Gersten die in het Nederlands-Duitse grensgebied actief is. In deze bijdrage komen voornamelijk woonhuizen aan bod. Een deel hiervan is eigendom van de Vereniging Hendrick de Keyser te Amsterdam.

De onderzoeksresultaten die betrekking hebben op deze panden zijn verwerkt in de publicatie 'Friesland en Noord-Holland' die 16 april verschijnt bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Vereniging. Het is de eerste in een reeks van vier die bedoeld is als de opvolger voor 'Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800' uit 1969 door Meischke en Zantkuilj.

Alkmaar, Mient 31

In het verlengde van de Langestraat ligt aan de Mient het pand 'De Croon'. De voorgevel vertoont kenmerken van de vroege renaissance waarachter zich een eiken kap bevindt met gesneden telmerken van het type III en >>>. De eerste bewoner van dit huis met houtskelet was Jacob Gerritz Corren die volgens penningcohiere in 1557 en 1561 de hoogst aangeslagen eigenaar was aan de oostzijde van de Mient.⁸ Hoewel de historische en bouwhistorische gegevens reeds wezen op een datering vóór 1557 was er twijfel wegens hergebruik van hout in de kap en de aanwezigheid van 17de-eeuwse vleugelstukken en beelden in de voorgevel (afb. 1).

Drie monsters ondersteunen evenwel een datering voor het kappen van het hout in de winter van 1545 op 1546⁹, in dit geval gereleateerd aan de Oost-Belgische standaardkurve. Naar verwachting vond de bouw van het huis in het jaar 1546 of direct daarna plaats.

Amersfoort, Hof 11

Van dit onlangs gerestaureerde pand kwamen enkele zolderdragende moerbalken beschikbaar. Op grond van bouwhistorische kenmerken gaf de kap de indruk uit de 14de of uit de 15de eeuw te dateren. Een monster bevatte het vrijwel volledige spint-hout, waarmee de datering van de moerbalken valt in 1549 of hooguit enkele jaren daarna. Een eventueel verschil in ouderdom tussen de kap en de moerbalken kan mogelijk gelegen zijn in een verhoging van het pand omstreeks het midden van de 16de eeuw.

Borne, Ennekerdijk 11, Bussemakershuis

Volgens een jaartal in de voorgevel is het Bussemakershuis ogenschijnlijk in 1779 geheel nieuw opgetrokken. Dit geldt voor de muren maar niet voor de kapconstructie. Deze is grotendeels van eikehout en vertoont kenmerken van hergebruik. Aan de uiteinden van de haanhouten, met gesneden telmerken 1 t/m 18, is te zien dat deze bij een kap hoorden met een steilere dakhelling; de spanten met de gehakte telmerken zijn op grond van niet-funktionele verbindingsgaten duidelijk eveneens opnieuw gebruikt. Een muurplaat bij de voorgevel blijkt een hergebruikte stijl van een ankerbalkgebint te zijn, evenals de onderslagbalk in de kelder.¹⁰ Op de vliering zagen we vensterdorpels, thans als steunbalk van een hijsrad, maar eertijds behorend bij houten kozijnen met ten minste vijf openingen naast elkaar. Uit deze vondsten blijkt dat er onderdelen van een ouder huis zijn verwerkt, waarschijnlijk van een voorganger die even diep was als het huidige pand, maar met een kleinere breedte. De hellingshoek van de kap bedraagt nu circa 43° maar zal in die eerdere fase tien graden steiler zijn geweest.

De middelkurve van van het hergebruikte

materiaal leverde een datering op in het jaar 1656.

Brielle, Nobelstraat 19

Aan de Nobelstraat in Brielle staan diverse, voor Holland zeer oude woonhuizen. Eerdere pogingen om de naar verwachting 14de-eeuwse panden Nobelstraat 14 en 29 te dateren, mislukten helaas. De zolderdragende moerbalken van Nobelstraat 19 hebben schilderijen met bladranken en banderollen om stokken. Collega Don reconstitueerde dat die schilderijen omstreeks 1467 werden aangebracht.¹¹ De teksten wijzen op Bougondische sympathieën, hetgeen strookt met de aanname dat het pand toen eigendom was van Frank van Borssele, heer van Voorne en vertrouweling van Karel de Stoute. De moerbalken moeten echter aanzienlijk ouder zijn, evenals de bakstenen zijgevels. Helaas bevatte geen van de drie monsters van de balken spinthout, waardoor een terminus post quem datering volgt van *na* circa 1309. De kap op het pand is jonger met aan één zijde recht ingehakte merken op de spanten (type (I, II). Het hout moet omstreeks 1565 zijn gekapt.

Buren, toren N.H. Kerk

De bakstenen torenromp toont romaniserende boogvelden en heeft aan de westzijde een laat-gotisch ingangsportaal (afb. 2). In de 16de eeuw bouwde men op deze romp een achtkante lantaarn in renaissancestijl, wellicht ontworpen door Alexander Pasqualini, die hier in 1543 aan de vesting werkte. In 1665 verhoogde de stadhoudelijke architect Pieter Post het achtkant met een tweede geleding waarop een lantaarn met koepeldak kwam.

In het achtkant bevindt zich een eikehouten constructie met gehakte telmerken.¹² Op één stijl in het onderste achtkant is naam A. v. Loon ingehakt, mogelijk de timmerman

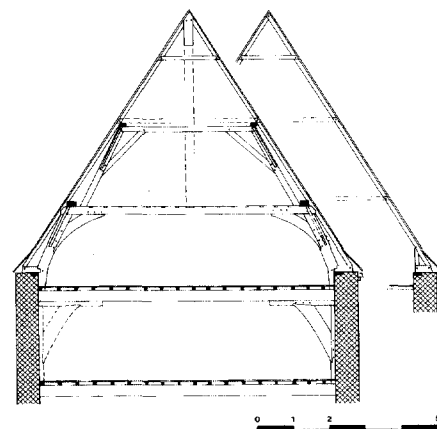
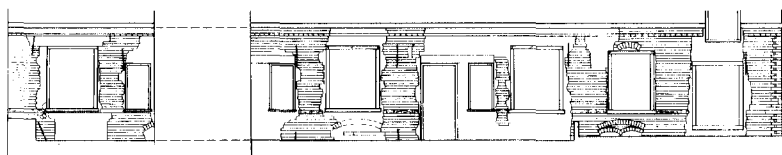

Afb. 2. Buren, westelijk front van de N.H. Kerk in de toestand voor de restauratie; de bekroning dateert uit 1665, foto G.Th. Delemarre, RDMZ 1950.

die het werk uitvoerde. Uit het houtwerk van dat onderste achtkant werden vijf monsters geboord, die een datering geven van 1664 tot hooguit 1666 voor het kappen van het hout. Hieruit blijkt, dat bij de verhoging van 1665 de gehele houtconstructie werd vervangen.

Deventer, Kleine Overstraat 46-54, Heilige Geest gasthuis

Achter een rijtje 19de-eeuwse gevels met kleine onderlinge verschillen gaat een oudere bouwmassa schuil, waarvan de nok op

Afb. 3. Deventer, Kleine Overstraat 46-54, 1e verdieping achtergevel en dwarsdoorsnede van de gasthuisvleugel uit 1392, tek. R. Glaudemans 1991.

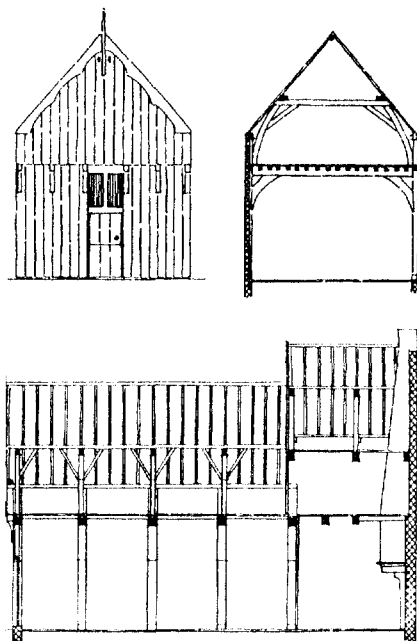
het zadeldak ononderbroken evenwijdig loopt aan de Kleine Overstraat. In 1988 legden J.J. van Nijendaal (medewerker van het Gemeente-archief) en J. Bonthuis (aannemer) diverse interessante bouwsporen vast¹³; in 1991 vervaardigde R. Glaudemans bijgaande tekeningen in opdracht van de RDMZ (afb. 3).

De 21,5 meter lange en 9,5 meter brede vleugel telt acht (moer)balkvakken en heeft korbeelstellen op de verdieping. Aan sporen in de recent gepleisterde achtergevel was de zien, dat zich op de begane grond eertijds bakstenen kruisvensters hebben bevonden en erboven een natuurstenen waterlijst¹⁴ ten minste één smal venster op de verdieping was. De 70 centimeter dikke achtergevel heeft een afdekking in de vorm van een uitkragende muizetand; de linker zij(tuit)gevel wordt gedekt door een ezelsrug. De sporenkap werd oorspronkelijk door een reeks jukken met kromme benen gedragen met daarop een langsverband dat de twee bovenste haanhouten steunde. Nog in de late middeleeuwen heeft het langsverband plaats gemaakt voor een reeks tweede jukken en kwam er een vloer met kinderbalkjes op de onderste jukken te liggen, op de plaats waar de onderste haanhouten oorspronkelijk doorliepen. Andere vroege kenmerken die bij de oudste opzet horen, zijn: de spanten zijn met de sporen meegenummerd in een systeem van gesneden telmerken, de windschoren zijn boven en onder gepend en de blokkeels zijn in de spanten gepend. Ondanks jarenlange leegstand en daarmee gepaard gaande lekkages, is bij de restauratie vrij veel van deze relatief zeldzame houtconstructie bewaard gebleven.

Drie monsters ondersteunen de dendrochronologische datering. Het hout werd gekapt in de zomer of in het najaar van 1391. Vooralsnog valt deze datering niet te koppelen aan een historisch gegeven. Waarschijnlijk behoorde de vleugel tot het Heilige Geest gasthuis, waarvan de kapel aan de Brink stond en dat in de 13de eeuw door de stad was gesticht. Over de gebouwen is weinig bekend. Na 1645, toen het gasthuis werd verplaatst¹⁵, moet de vleugel in afzonderlijke delen aan partikulieren zijn verkocht. Uit die tijd dateren de scheidingsmuren, de kelder(ton)gewelven haaks op de straat.

Edam, Achterhaven 105

Dit hoekpand heeft een houtskelet en een bekleding van verticaal wagenschot tegen de zichtbare gevels, terwijl de achtergevel en de linker bouwmuur van baksteen zijn. De houten voorgevel heeft een overkragende top. Daaronder bevindt zich een centrale voordeur in een kozijn met bovenlicht waarbij het half een peerkraalversiering heeft. In de voorste vier vakken staan zogenoemde tussenbalkgebinten met daarop enkelvoudig-

Afb. 4. Edam, Achterhaven 105, pandje met houtskelet uit ca. 1530, tek. H.J. Zantkuijl 1969.

ge jukken die de flieringen en sporen dragen (afb. 4). Het achterste en meest brede vak werd vermoedelijk in de 18de eeuw tot een stenen huis met lage verdieping verbouwd.¹⁶

De houtconstructie bevat geen laat-gotische details en er is het nodige gerepareerd en in latere tijd vernieuwd. Een extra handicap vormen hier het intensieve gebruik, laatstelijk als pakhuis van een schildersbedrijf, een forse restauratie en het (ogenschijnlijk) ontbreken van telmerken. Drie van de zes monsters bleken – met enige onzekerheid – dateerbaar maar hadden geen onderlinge correlatie, hetgeen wijst op hout van verschillende herkomst. Twee daarvan ondersteunen een globale datering omstreeks 1530; één monster geeft een veldatum in het jaar 1599.¹⁷

Edam, Spui 2

Op initiatief van de eigenaar werd dit niet-beschermde gebouw met jongere voorgevel onlangs zorgvuldig uitgekeld en gerestaureerd. Op de begane grond kwam een houtskelet tevoorschijn waarvan de sleutelstukken voorzien zijn van gemenageerde peerkraal-profielen (afb. 5). Een bijzonderheid hier, is het soort telmerken dat in de driehoeken van de korbeelstellen aan het licht kwam. De nummers zijn ingehakt in de vorm van grote arabische cijfers. Van de zeven houtmonsters bleken er vier dateerbaar¹⁸, waaruit volgt dat het vellen van het hout in de winter van 1517-'18 plaatsvond en het houtskelet derhalve in 1518 moet zijn opgetrokken.

Edam, Spui 6

Achter de deftige gevel met kroonlijst uit de vroege 19de eeuw, voorzien van een driehoekig fronton en een balustrade, gaat een éénlaags pand schuil met ankerbalkgebinten over een diepte van zes vakken. Onlangs werd door P. Rosenberg van de Vereniging Hendrick de Keyser boven een kast een sleutelstuk met een laat-gotisch profiel aangetroffen, dat evenals een gesneden telmerk met richtingsteken wijst op een hogere ouderdom dan de eerder veronderstelde bouwdatum omstreeks 1600.¹⁹ Het nemen van houtmonsters was hier gecompliseerd, omdat de zolderverdieping bewoond wordt. Van de vier monsters gaf er slechts één een positieve uitslag die de eerder genoemde bevinding steunt: 1514 met een marge van ± 6 jaar wegens het ontbreken van wankant. De datering van dit pand kan samenhangen met die van Spui 2 (1518); mogelijk is er omstreeks die tijd aan deze zijde van het Spui een rijtje huizen gebouwd.

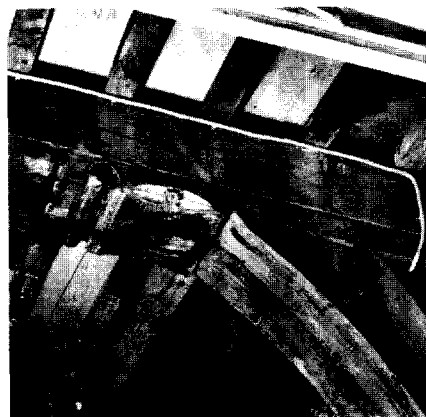

Afb. 5. Interieur uit 1518 van Spui 2 te Edam tijdens de restauratie in 1991, foto auteur 1991.

Enkhuizen, Westerstraat 76

In tegenstelling tot de onderpui behoort de topgevel van dit éénlaags pand met zolderverdieping tot de achterliggende structuur met houtskelet. De trapgevel aan de voorzijde is voorzien van spekbanden, klimmen, de pinakeltjes op gebeeldhouwde natuurstenen kraagstenen en een venster onder een korfboog in het midden (afb. 6A). Vanaf een tussenvloer in het achterste deel van het pand konden monsters uit de balken worden geboord en het houtwerk van dichtbij bekeken. De sleutelstukken met een gemenageerde peerkraal, roosjes, tand- en schulprandjes zijn laat-gotisch (afb. 6B); er komen zowel recht gehakte, als met de guts ingehakte telmerken op de houtconstructie voor.

Van de zeven monsters bleken er vijf dateerbaar, meest met de Westfaalse standaardkurve.²⁰ Dankzij de aanwezigheid van wankant bij één van de monsters valt de veldatum van het hout in het jaar 1536 of 1537.

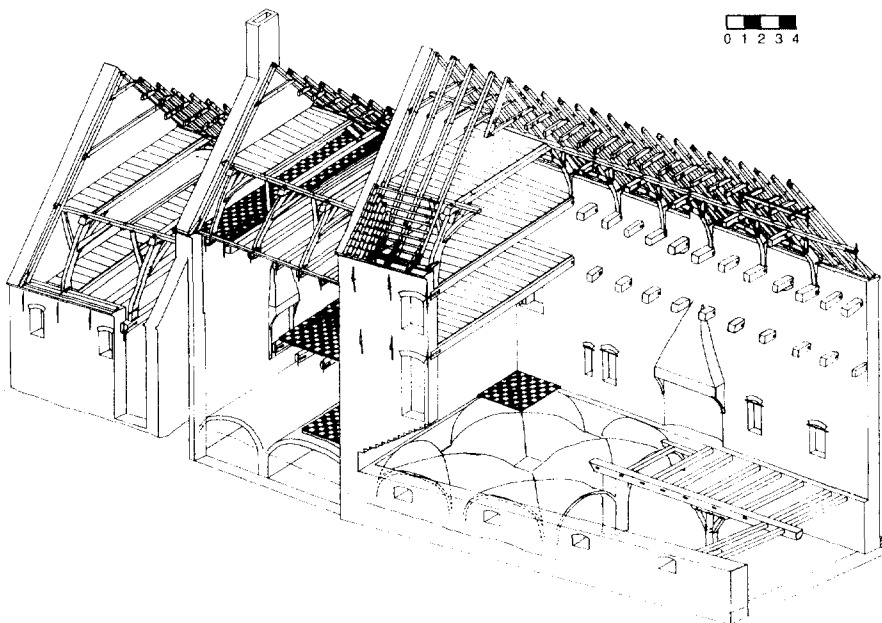

Afb. 6. Enkhuizen, Westerstraat 76, gebouwd omstreeks 1538: A. detail van de voorgevel met trappen en pinakels; B. detail van een korbbeelstel met sleutelstuk, foto's RDMZ 1992.

Groningen, Hoge der A 14

Aan het Hoge der A stonden reeds vroeg grote, onderkelderde handelshuizen die in de loop der tijd in de hoogte en diepte werden uitgebreid. Tijdens de recente ingrijpende verbouwing heeft Frank van der Waard (R.U. Groningen) met enkele studenten een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Dit complex bestaat uit een onderkelderd voorhuis met verdieping, een iets lager tussenstuk dat in de 18de eeuw werd gewijzigd en een ondiep maar zeer breed verdiepingloos achterhuis met eiken balklaag uit de 16de eeuw (afb. 7). In het begin van de 19de eeuw werd dit achterhuis tot tuinkamer verbouwd en kwamen er in de tuingevel grote schuifvensters en een omlijste deur met bovenlicht.

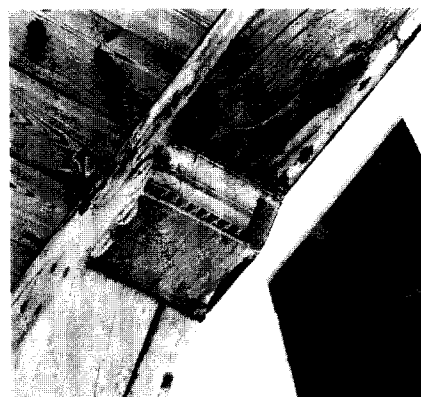
De kelder van het voorhuis is ten dele overweld maar heeft aan de voorzijde nog een enkelvoudige balklaag met een centrale draagbalk, waarschijnlijk daterend uit de eerste helft van de 14de eeuw. Uit de kap met forse sporen en enkelvoudige jukken kwam eerder één monster beschikbaar dat niet dateerbaar bleek. Dankzij aanvullend materiaal volgde in 1992 alsnog een datering van deze constructie: 1515 plus maximaal 5 jaar.

Afb. 7. Groningen, Hoge der A 14, isometrische tekening van F. van der Waard (R.U. Groningen); voorhuis met kap uit circa 1520.

Haarlem, Spaarne 108

De gevel van dit monument dagtekent uit 1637, evenals waarschijnlijk het lagere achterhuis. De constructie van het voorhuis deed vermoeden dat de kern ouder moet zijn. Bovenin heeft de kap van het voorhuis gehakte telmerken, maar op de onderste jukken werden die niet waargenomen. De datering van één houtmonster, een korbbeel van het eerste juk, in het jaar 1377 wijst ontegenzeggelijk op hergebruik. Dit valt verder op te maken uit de veldatum van het hout voor de dekbalk van hetzelfde spant, dat wegens het ontbreken van spinthout een terminus post quem van na circa 1511 gaf.

Hoorn, Korenmarkt 8

Dit forse pand aan de haven heeft een hoge begane grond, inwendig korbbeelstellen onder de moerbalken, een lage verdieping en een kap met spanten waarop zowel gesneden als dun gehakte telmerken voorkomen. De sleutelstukken bevatten zowel een ojief-profiel als laat-gotische roosjes en een bijzonder tandlijstje met kleine lilies (afb. 8A). Twee balken in de kap gaven een datering van respectievelijk zomer 1545 en zomer 1547. Gevoegelijk zal de bouw zich rond 1548 hebben afgespeeld. Dit monument werd reeds tot tot de oudste van Hoorn gerekend, maar ten onrechte omstreeks 1560 gedateerd.²¹ In de voorgevel zijn twee kolossale kruisvensters ter weerszijden van de a-symmetrische geplaatste ingang te zien, evenals accentueringen met

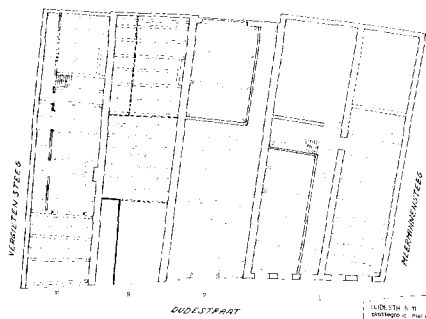
Afb. 8. Hoorn, Korenmarkt 8 uit 1548: A. sleutelstuk op de b.g., foto RDMZ 1992; B. voorgevel voor de restauratie, situatie 1949, foto G.Th. Delemarre RDMZ.

blokken natuursteen. Van de oorspronkelijke top waren tot de restauratie van 1980 alleen de aanzetten van de onderste pilaster-tjes aanwezig (afb. 8B); de rest heeft men aangevuld.

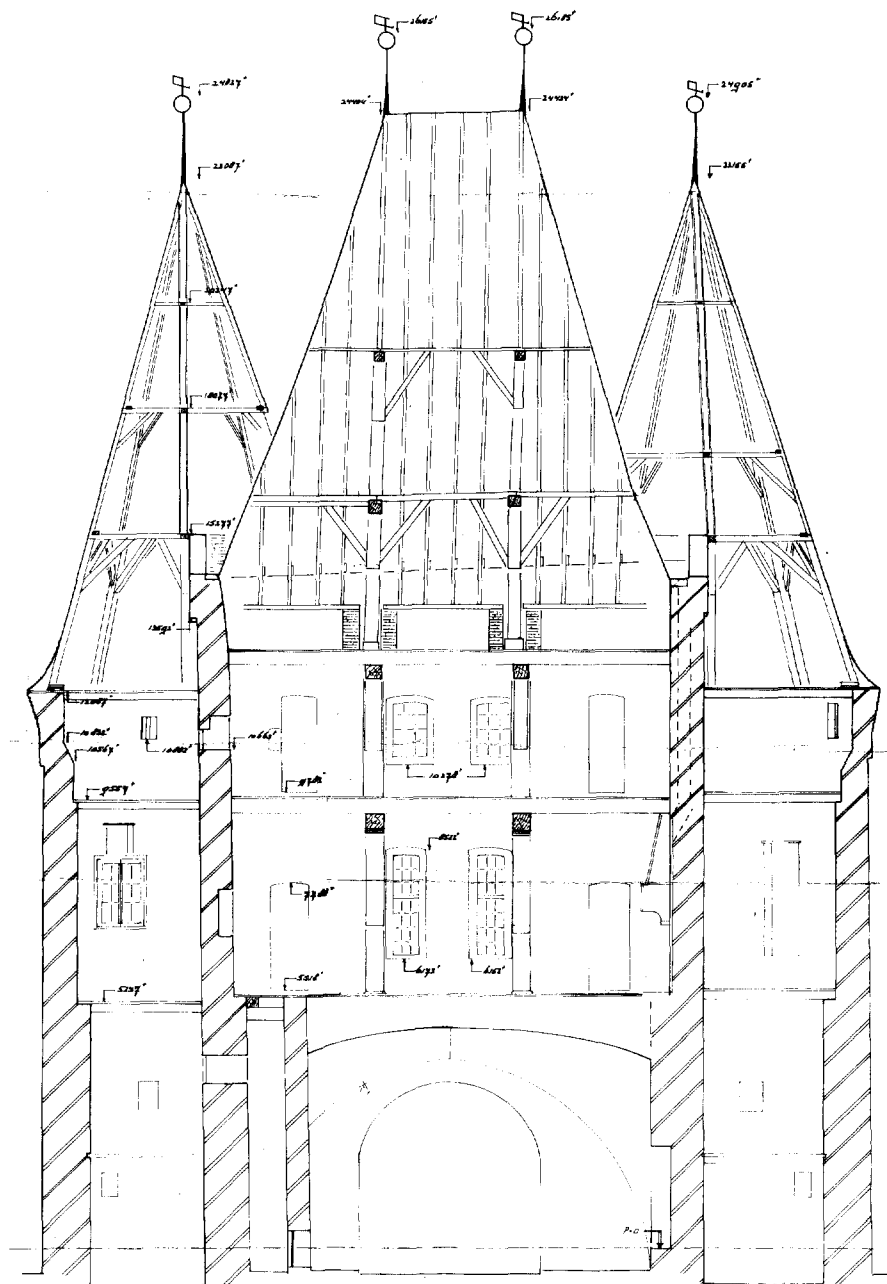
Kampen, Kok-panden, Oudestraat 5-11

Na jaren van leegstand en aftakeling waren de zogenoemde Kok-panden, Oudestraat 11 tot en met 5, in 1991 rijp om gesloopt te worden, ondanks hun beschermde status als monument. Er was niet meer dan een summiere omschrijving van 19de-eeuwse voorgevels bekend (afb. 9A). In 1990 verzichtte een Utrechtse groep vrijwilligers onder leiding van Bart Klück een globaal bouwhistorisch onderzoek. Hieruit bleek dat achter alle gevels van het blok tussen de Vergieten- en Meerminnensteeg aanzienlijke middeleeuwse bouwvolumes schuil gingen en dat men er gebouwd had met gemeenschappelijke muren (afb. 9B). Gelukkig is er vlak voor en tijdens de sloop in opdracht van de gemeente Kampen en de RDMZ een uitvoerige bouwhistorische documentatie gemaakt door Dirk Spoel uit Hattem. Zijn bevindingen worden, met de resultaten van een archeologisch onderzoek van Mieke Smit, binnen afzienbare tijd gepubliceerd.

Oudestraat 5 is een zogenaamd dubbel-pand met een breedte van 11 meter waarin alle balklagen en de onderste jukken van de kap nog aanwezig waren.²² Van de daar-

Afb. 9. Kampen, Oudestraat 11-5: A. voorgevels in december 1990, foto A.J. van der Wal RDMZ; B. plattegrond b.g. met projectie van de balken, tek. B.J.M. Klück 1990.

Afb. 10. Kampen, Koornmarktspoort, doorsnede over de kern uit ca. 1384 en (ten dele) de hoektorens die aan de veldzijde werden toegevoegd, tek. J. Mellendijk gem. Kampen 1988.

uit genomen zes houtmonsters droegen er vijf bij tot een datering van het vellen van het hout in de winter van 1498 op 1499.

Oudstraat 7 had een herkenbare, middeleeuwse voor- en achterindeling en balklagen met dubbele peerkraalconsole. Van het voorste gedeelte kon één moerbalk van boven de begane grond gedateerd worden: 1455 ± 5 jaar. Monsters uit twee moerbalken in het achterste deel kwamen vroeger uit: 1425 ± 7 jaar.

Een soortgelijke indeling toonde ook **Oudestraat 9** waarvan het hout uit het voorhuis

helaas niet dateerbaar bleek. Drie moerbalken boven de begane grond van het achterhuis gaven dankzij de Westfaalse standaardcurve een datering in of omstreeks het jaar 1516.

Oudestraat 11 was oorspronkelijk slechts één bouwlaag hoog en werd in de 17de eeuw verhoogd. De oudere eiken balken van het voor- en achterhuis waren boven de begane grond nog aanwezig. Slechts die van het achterhuis leverden twee dateringen op met een verschil: 1477 ± 4 jaar en 1487 ± 4 jaar. Deze balklaag zal derhalve omstreeks 1485-1490 zijn aangebracht.

Kampen, Koornmarktspoort

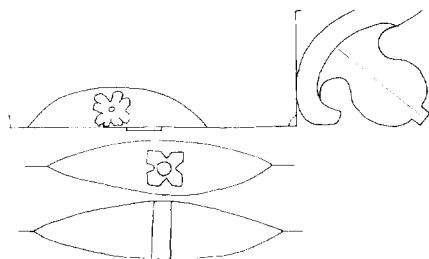
Er zijn verschillende meningen over de bouwdatum en over de bouwgeschiedenis van de Koornmarktspoort (afb. 10). Fehrmann suggereert dat de poort reeds in 1313 genoemd werd en omstreeks 1380 aan de IJsselzijde de ronde torens toegevoegd kreeg.²³ Janse en Van Straalen menen dat de poort tegelijk met de ommuring van de bovenstad – omstreeks 1337 – is gebouwd en dat beide ronde torens eveneens later zijn toegevoegd.²⁴

In 1987 namen we in de poort een groot aantal houtmonsters. Daarbij bleek dat het hout van de ronde torenspitsen grove jaarringen had en dat de kans op een datering zeer klein was. Monsters uit de kap op de kern van de poort – volgens Janse en Van Straalen gaat het om een originele constructie – bleken evenmin dateerbaar. De datering van een aantal daar onderliggende vloerbalken tonen dat de poort in de 17de eeuw ingrijpend is verbouwd. De zuidelijke en noordelijke moerbalk boven de tweede verdieping leverden namelijk een datering omstreeks 1638 op; de oostelijke 'kinderbalk' boven de eerste verdieping gaf een datering omstreeks 1682. Slechts één korbeel aan de zuidoost-zijde op de verdieping gaf een datering die met de bouwtijd te maken kan hebben: 1383 of kort daarna.

De bouwhistoricus D. Spoel uit Hattem legt momenteel bouwsporen en andere wetenswaardigheden vast. De ronde torens blijken grotendeels in verband te zijn gemetseld met de hogere kern van de poort; op beide delen komen vergelijkbare details aan de weergangen voor. Pas later metselde men op de ronde torens overkravingsconstructies om de huidige, veelhoekige spitsen te dragen.

Leeuwarden, Over de kelders 11

Op de verdieping van dit ten dele onderkelderde huis aan de gracht kwam in 1991 een houtskelet met acht balkvakken tevoorschijn waarvan een aantal muurstijlen en

Afb. 11. Leeuwarden, Over de kelders 11, sleutelstuk met peerkraal en verschillende versieringen op de afschuiningen aan de onderzijde, tek. auteur 1991.

sleutelstukken bewaard was. Het belang van de ruimte kan enigermate afgelezen worden aan de versierde sleutelstukken (afb. 11) en de aanwezigheid van spreidse dat in sleuven op de kinderbalkjes rust.²⁵ Een plak van een muurstijl leverde een datering van 1521 ± 7 jaar.

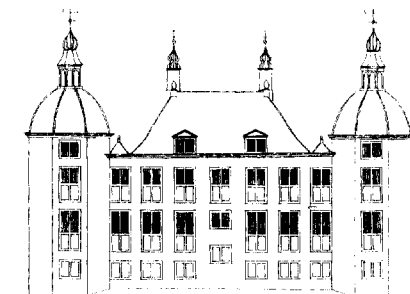
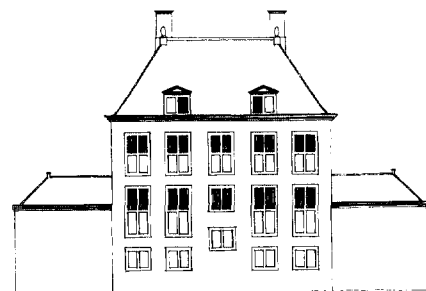
Losser, Denekamperdijk 50, boerderij Kraesgesberg

De geschiedenis van erve Kraesgenberg gaat ten minste terug tot 1475 toen de plaats onder 'Kragenborg' in het schattingsregister van Twente werd genoemd.²⁶ De landerijen grenzen voor een deel aan de rijksgrens. De karakteristieke, door bomen omgeven huisplaats maakt deel uit van een reeks oude boerderijen langs de Dinkel. Binnen de plattegrond van de met sloop bedreigde boerderij tekenden zich een stal- en een woongedeelte af. De buitenmuren en het woongedeelte dateren volgens een jaartal in de voorgevel uit 1903. De stal telt zeven balkvakken oftewel zes eiken gebinten die qua grootte en detaillering verraden aanzienlijk ouder dan de muren te zijn. Hoewel het woongedeelte iets smaller is dan de stal, horen die bouwdeelen constructief gezien bij elkaar. Dit valt af te lezen uit de gesneden telmerken die niet per gebint maar tegengesteld, per wand een oplopende nummering tonen. Een soortgelijke nummering komt onder de gebintplaten bij de bevestiging van de windschoren voor. De gebinten zijn van het type 'Dachbalken' die in Nederland nauwelijks, maar in Duitsland algemeen bekend zijn.²⁷

Het hout voor de gebinten van de Kraesgenberg is gekapt in 1610 en 1611. Ook de eiken sporenkap hoort bij deze periode. In 1610 was het onbewoonde erve 'Crassenberg' in het bezit van de Kettelers, pandheren van het slot Lage in het graafschap Bentheim. Waarschijnlijk is het deze eigenaar geweest, die de hoeve in deze vorm nieuw leven inblies en misschien verklaart zijn Duitse achtergrond ook de aanwezigheid van de Dachbalken.

Oegstgeest, Huis Endegeest

Op de strandwal ten zuiden van het dorp verscheen in de 17de eeuw een adellijk huis ter plaatse van een middeleeuws kasteel. Uit het onderzoek van de Leidse bouwhistoricus Jan Dröge bleek al spoedig dat aan de kubische kern van het complex pas later de flankerende, achzijdige torens met hun aansluitingen waren toegevoegd (afb. 12). De vloerbalken van de kern zijn alle van eiken; de kappen van grenen. De kromme sporen van de kunstig geconstrueerde kappen op de torens zijn eveneens van eiken; de daarop geplaatste lantaarns – die als schoorstenen dienst deden – bleken

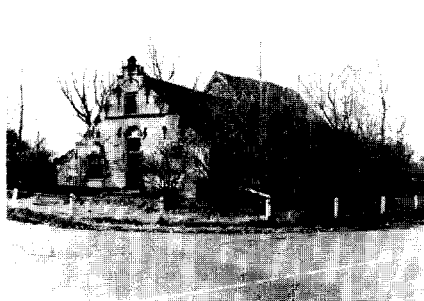

Afb. 12. Oegstgeest, huis Endegeest:
A. reconstructie van de eerste opzet van 1647;
B. de uitbreiding met de hoektorens die omstreeks 1652 tot stand kwam, tek. J. Dröge, Leiden 1992.

van grenen te zijn en oorspronkelijk met lood bekleed. Boven in de westelijke toren bevindt zich een eiken ribgewelf tegen een constructie van korbeelstellen met gehakte telmerken. De vormgeving van de gewelfribben zou in de gotiek thuis kunnen horen. De recente, nogal ingrijpende verbouwing, die onder andere gepaard ging met doorbraken voor een liftschacht, zorgde voor een flink aantal plakken hout. Het hout voor de vloerbalken in de kern is in de winter van 1646 op 1647 geveld en naar verwachting op z'n vroegst in het voorjaar van 1647 toegepast. Het hout ten behoeve van de kap op de oosttoren werd in het najaar of de winter van 1651 geveld. Wegens het ontbreken van wankant op de monsters uit de westtoren volgt daar een datering: 1647 ± 6 jaar, waarschijnlijk evenals de oosttoren omstreeks het voorjaar van 1652 tot stand gebracht. Hieruit volgt dat de 'modernisering', dat wil zeggen de toevoeging van de hoektorens slechts vijf jaar na de oprichting van de kern plaatsvond.

Ouddorp, Bosweg 2, 't Blauwe Huys

Achter de bakstenen tuitgevel met jaartalankers 1659 staat in deze -onlangs geres- taureerde- boerderij een reeks eikehouten ankerbalkgebinten (afb. 13). Architect A. van der Zwan uit Middelharnis veronderstelde terecht dat de gebinten wel eens ouder dan de voorgevel konden zijn. Voor de balken gebruikte men relatief jonge bomen met dunne jaarringen, mogelijk afkomstig

Afb. 13. Ouddorp, Bosweg 2, voorlopig de oudste boerderij in Holland uit ca. 1455, foto G. Dukker RDMZ 1969.

van de schrale zandgrond in de directe omgeving. Slechts één houtmonster gaf een verrassend vroege datering: 1454 plus eventueel maximaal 3 jaar.

Utrecht, Duitse Huis

In 1346 verkocht de Utrechtse bisschop Jan van Arkel in de Springwijk grond aan de Duitse orde die daar veilig binnen de stadsmuren een nieuw convent kon bouwen.²⁸ Volgens een kroniek werd op woensdag 2 mei 1347 met de bouw begonnen en na elf jaar 'wast al volmaect binnen ende buiten...'

Het ommuurde complex was tot voor kort militair hospitaal (afb. 14). In voorbereiding op de restauratie vindt momenteel een uitvoerig bouwhistorisch onderzoek plaats onder auspiciën van B.J.M. Klück van de gemeente Utrecht. Aan de hand van bouwkundige details vermoedde men reeds dat het grote, centrale zaalgebouw met verdieping tot de oudste opzet behoorde. Uit het westelijke gedeelte van de kap, oorspronkelijk voorzien van een houten tongewelf, bleken vier houtmonsters een datering van najaar of winter 1347 te steunen. De bouw van deze vleugel hangt derhalve duidelijk samen met de start van de bouw, direct na de komst van de hospitaalridders aan de Springweg.

Afb. 14. Utrecht, binnenplaats van het Duitse huis. Links het zaalgebouw uit ca. 1348, in het midden de eetzaal uit 1475 en rechts de woning van de commandeur uit hetzelfde jaar, foto G. Th. Delemarre RDMZ 1950.

Haaks op en grenzend aan de Springweg staat een vleugel waarvan de kapconstructie gehakte telmerken draagt.²⁹ De houtmonsters uit die kapconstructie gaven een niet al te sterke indicatie voor het jaar 1474. Onder de zolderdragende moerbalken vonden de onderzoekers enkele consoles met kunstig gesneden engelen. Stilistische vergelijking van de engelen en een historische vermelding, dat in 1475 een kamer voor de commandeur werd gebouwd³⁰, geven aan de dendrochronologische datering echter meer zekerheid. Helaas lukte de dendrochronologische datering van de aangrenzende, volgens historische bronnen eveneens in 1475 verbouwde eetzaal niet. Ten zuiden van de hoofd vleugel bevindt zich verder een aanbouw waarvan de kaspanten andersoortige gehakte telmerken dragen³¹ en waarvan vier houtmonsters een datering ondersteunen in het najaar of de winter van 1557.

Utrecht, Mariaplaats 22, spiltrap

Eertijds hoorde dit op een binnenterrein gesitueerde claustrale huis tot de immuniteit van St. Marie. Uit een ouder conglomeraat groeide in de 16de eeuw een complex huis met een L-vormige plattegrond waarbij in de binnenhoek een traptoren verrees. Hier bouwde men een eikehouten spiltrap in een vierkante traptoren waarvan de voorgevel in (kruis)verband werd gemetseld met één vleugel van de L. Bij de traptoren kwam een representatieve ingangspartij in renaissance-vormen tot stand en boven de vensters in de voornoemde gevel verschenen driehoekige frontons. Uit een gecombineerd historisch en bouwhistorisch onderzoek door Martin de Bruijn en Bart Klück kwam de bouwheer naar voren die hier tussen 1538 en 1550 gewoond moet hebben.³² Het probleem van zorgvuldig afgewerkte panelen voor schilderijen, meubels, beeldhouwwerk en ook spiltrappen is, dat de maker kwaliteit wilde afleveren. Hierbij pastte de aanwezigheid van spinthout -het zachte, buitenste deel van de stam- niet. Van de vijf monsters uit de spiltrap en diens omgeving genomen, bleken er drie dateerbaar, helaas enkel in de vorm van een terminus post quem van na circa 1530.

Zwolle, Goudsteeg 17, Huis met de Hoofden

Dit gebouw met L-vormige plattegrond is gelegen op een terrein achter de gevelwanden van de Goudsteeg en de Praubstraat. Dankzij een akte van de Vereniging Vrienden van de Stadskern Zwolle en een positief reageren van gemeente en rijk werd het gebouw niet gesloopt maar gerestaureerd.³³ In de enige kamer met een kruisvenster (op de begane grond) bevonden zich gebeeld-

Afb. 15. Zwolle, Goudsteeg 17, Huis met de hoofden uit 1464 bij het begin van de restauratie in maart 1974, foto G. Berends RDMZ.

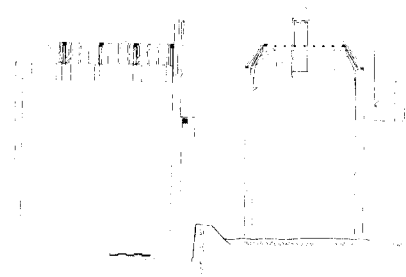
houwde consoles die helaas met de vorige eigenaar zijn vertrokken. Het houtsnijwerk, met figuren die balderollen dragen, is van uitzonderlijke kwaliteit. Enkele decennia geleden is de oorspronkelijke polychromie echter door dezelfde eigenaar grotendeels verwijderd.³³

Het hout van de kapconstructie (afb. 15) op de hoofd vleugel werd in het jaar 1464 geveld. De naar de Goudsteeg toegekeerde poot van de L is duidelijk later tegen het pand gebouwd³⁴ maar de datering van hout hieruit is nog onzeker.

Zwolle, Oude Vismarkt 40, 'Cleyne Camer' Hof van Ittersum

Tussen Roloff van Ittersum, eigenaar van een aanzienlijk complex en het ernaast gelegen klooster Bethlehem kwam op 5 september 1397 een akte tot stand.³⁵ De kloosterlingen wilden op een afstand van twee en een halve voet een muur bouwen die onder de vensters van de aangrenzende 'zael' van Roloff bleef. Volgens de akte mocht Roloff zijn glasvensters aan deze zijde behouden, zelfs luchtopeningen onder de zoldering maken, maar moest hij de luikopeningen dicht metselen. Tot op de dag van vandaag zijn in de Cleyne Camer – in het verlengde van de Zael – geheel dichtgemetselde kloostervensters te zien die aan de beschrijving voldoen (afb. 16). Hoewel de vloerniveau's verschillen, lijken de in de akte genoemde Cleyne Camer en Zael gelijktijdig te zijn gebouwd, gezien de oorspronkelijke doorgangen in de scheidsmuur. In tegenstelling tot de 9,5 meter brede Zael, heeft de 7,5 meter brede Cleyne Camer geen korbeelstellen maar consoles. Het keldergewelf van de Cleyne Camer is enkele decennia geleden gesloopt maar van de balklagen en de kap is het nodige bewaard gebleven.³⁶

Onder het vernieuwde, afgeknotten dak van de Cleyne Camer, thans achterhuis van Oude Vismarkt 40, bevinden zich nog wel de oude spantjucken. Hoewel die onafhankelijk van de sporen zijn genummerd, vertonen ze verder relatief vroege kenmerken, zoals windschoren die boven en onder zijn

Afb. 16. Zwolle, Oude Vismarkt 40, dwars- en langsdoorsnede van de Cleyne Camer van de Hof van Ittersum, gebouwd omstreeks 1384, tek. auteur 1978.

gepend en blokkeeltjes die in de jukbenen zijn gepend. Dit laatste verschijnsel kennen we overigens ook in een andere vleugel van het complex uit 1431 ± 6 jaar.³⁷ Het hout voor de kap van de Cleyne Camer werd geveld in 1382 en 1383.

Samenvatting

De dendrochronologische dateringen zijn steeds gerelateerd aan bestaande historische en kunsthistorische informatie over de gebouwen. Soms worden daarvan pas later gegevens gevonden, zoals over het kasteel Rechteren te Dalfsen waarvan het hoofdhuis dendrochronologisch eerder in 1505 werd gedateerd. Deze bouwdatum lijkt nu samen te hangen met een gedwongen verhuizing van de kasteelheer. Uit dendrochronologische dateringen in de stad Utrecht kwam opnieuw naar voren dat met de guts ingehakte telmerken daar, evenals in Zuid-Holland, reeds in het derde kwart van de 15de eeuw verwacht mogen worden. Het nemen en prepareren van houtmonsters ging steeds uit van de RDMZ te Zeist; bij het meten van de ringen en het dateren waren ook andere personen en instanties betrokken. Een aantal van de dateringen vond plaats op verzoek van de Vereniging Hendrick de Keyser die dit jaar het eerste deel publiceert van het herziene boek 'Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800', in 1969 geschreven door Meischke en Zantkuijl.

Noten

- 1 D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (3)', in: Bulletin KNOB 1990, nr. 5, 19. Andere dateringen van dezelfde auteur zijn te vinden in: Bulletin KNOB 1987, 85-89; Bulletin KNOB 1988, 71-73; Bulletin KNOB 1990, nr. 5, 19-26; Bulletin KNOB 1992, 27-35.
- 2 C.A. van Kalveen, Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520, Groningen 1974, 224; zie ook: A.J. Mensema, Kasteel Rechteren, Zwolle 1991, 59.
- 3 Van Kalveen (noot 2), 228.
- 4 G.A. Zwolle, regest 16 november 1503; zie ook R.A. Overijssel, Archief van het Huis Almelo, inv. nr. 4650.
- 5 Namelijk Spui 2 (1517-'18) en Grote Kerkstraat 23 te Edam (1567). In het laatstgenoemde pand heeft men de cijfers aan de straatzijde voorzien van een extra ingehakt gaatje, bij wijze van richtingsteken. Het fenomeen was in Noord-Holland al eerder bekend, zie: H. Janse, Houten kappen in Nederland 1000 - 1940, Delft 1989, 54; opmerkelijk is, dat de vroegste voorbeelden van ingehakte arabische cijfers, namelijk die op de vieringstoren van de Haarlemse St. Bavo (1519-'20) evenals onderdelen in de bekroning van de Speeltoren in Edam (XVla) zeer waarschijnlijk door één of meer Edammer timmerlieden werden aangebracht
- 6 Janse (noot 5), 29-62.
- 7 De Vries 1992 (noot 1), 27.
- 8 R. Meischke en H.J. Zantkuijl, Het Nederlandse woonhuis van 1300 - 1800, Haarlem 1969, 206-207.
- 9 Te weten dekbalk ///, korbeel /// en spantbeen ///; voor dekbalk >>>> noteerden we een datering in het jaar 1537, hetgeen niet verbaast, omdat hier tevens een ander merk (Y) op de onderkant staat.
- 10 Op twee plaatsen staat een gesneden V met daar doorheen een streep. Die streep is een type richtingsteken dat wel vaker voorkomt in Twente.
- 11 Peter Don, Voorne-Putten, Zwolle 1992, 323-324.
- 12 Zowel recht als in de vorm van C-tjes.
- 13 In een niet-gepubliceerd rapport.
- 14 Het is mogelijk dat de natuurstenen waterlijst later is aangebracht, evenals enkele natuurstenen onderdelen van de vensters op de b.g.
- 15 R. Schuiling, 'Deventer', in: Overijssel, Deventer 1931, 606.
- 16 Meischke en Zantkuijl (noot 8), 134-136.
- 17 Resp. de dekbalk van het eerste juk met enkel een spintgrens, de fliering aan de zijde van de Breestraat zonder spint; de dekbalk van het derde juk.
- 18 Moerbalk 3, moerbalk 2, stijl 4 (links) en korbeel 4 (rechts).
- 19 Meischke en Zantkuijl (noot 8), 136-137.
- 20 Te weten moerbalk ((((((, muurstijl ((((((, muurstijl ((((((, korbeel en moerbalk ((((((.
- 21 P. Don, Kunstreisboek Noord-Holland, 1987, 341.
- 22 Een doorsnede van dit pand staat reeds afgebeeld bij: D.J. de Vries, 'Het bouwhistorisch onderzoek en de restauratiepraktijk', Bull. KNOB 1992, 55; volgens Spoel waren hier niet twee maar drie jukken boven elkaar.
- 23 C.N. Fehrmann, Kampen vroeger en nu, Bussum 1972, 131.
- 24 H. Janse en Th. van Straalen, Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen, Zaltbommel 1974, 158.
- 25 De kinderballen meten 8 x 8 cm, 15 vakken op een breedte van 5,05 meter; de moerbalken zijn 24-28 centimeter vierkant met tussen de korbeelstellen kleinere, eiken tussenbalken die mogelijk later zijn toegevoegd.
- 26 Ontleend aan een geschiedkundig overzicht door de Historische Kring Losser. Na de markerverdeling van 1853 was het erf 75 hectare groot, tegenwoordig nog 38 ha.
- 27 Dergelijke (secundair verwerkte) dachbalken vonden opnieuw toepassing als ankerbalkgebinten in een boerderij uit Beltrum, thans in het Ned. Openluchtmuseum te Arnhem, dendrochronologisch gedateerd in 1528 (zie De Vries 1990 (noot 1), 19) en een schuur op de grens in de gemeente Losser, daterend omstreeks 1509). Een tweede voorbeeld van een gaaf dachbalkengebint werd in 1973 opgemeten in een monument aan de Holthema (destijds E 18) te Gramsbergen.
- 28 C.A. Rutgers, Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht, Groningen 1970, 195.
- 29 Gaatjes aan de ene zijde, halve maantjes aan de andere kant.
- 30 Kroniek Johan van Drommelen, vriendelijke mededeling van B.J.M. Klück.
- 31 Aan één kant met een rechte steekbeitel aangebracht, de andere zijde bevat gegutste gaatjes.
- 32 Zie B.J.M. Klück, 'Mariaplaats 22' in de Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht 1991/1992.
- 33 Th.G. Verlaan, Gert Oostingh, Pieter Lettinga, Op de bres voor Zwolle. De strijd van de Vrienden van de Stadskern, Zwolle 1992, 112-121.
- 34 Let wel, met het oog op de aanstaande sloop, het gebrek aan belangstelling door de overheid, het niet vermeld staan van het pand op de rijks-monumentenlijst en de modieuze voorkeur voor blank eikehout moet de handelwijze van de eigenaar, verffabriekant Van Wijhe, in de juiste context worden geplaatst.
- 34 Gelet op het doorlopen van de daksporen bij de aansluiting op de kern en de vensters van de kern die nu binnen de aanbouw liggen.
- 35 F.C. Berkenvelder, Zwolse Regesten I, Zwolle 1980, 340.
- 36 Zie ook: Meischke en Zantkuijl (noot 8), 374-378.
- 37 De Vries 1990 (noot 1), 26.

N. Arts (ed.) – Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676, Museum Kempenland Eindhoven 1992, 267 pp, ill., geb., ISBN 90 72478 18 5

Eind 1992 werd in het kader van het 60-jarig bestaan van het Museum Kempenland in Eindhoven een tentoonstelling gehouden met als titel 'Brabantse stad in de middeleeuwen. Opgravingsresultaten in Eindhoven'. Tegelijkertijd verscheen het eerste deel van een tweedelige publikatie over de op de tentoonstelling gepresenteerde opgravingsresultaten onder de titel *'Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676'*. Het gaat over de opgraving van het in Eindhoven als 'Ravensdonck' bekend staande kasteel, dat waarschijnlijk rond 1420 is gebouwd en in de stadsomgeving was opgenomen. Het tweede deel, *'Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven, 1225-1500'*, zal de opgravingsresultaten van de stedelijke nederzetting behandelen.

Met deze tentoonstelling en de bijbehorende publikaties is een opgravingsproject afgerond dat in 1989 is begonnen met een grootscheepse opgraving op het zogenaamde Heuvelterrein, waar inmiddels het Muziekcentrum Frits Philips en de prestigieuze Heuvel Galerie zijn verzezen. De opgravingen, geïnitieerd door de Universiteit van Amsterdam in het kader van het archeologisch onderzoek van de Kempen, zijn grotendeels uitgevoerd onder leiding van Nico Arts, die hiervoor als tijdelijk stadsarcheoloog van de gemeente Eindhoven werkzaam is geweest.

De tentoonstelling en de twee boeken geven voor het eerst een inzicht in de mogelijkheden die de stadsarcheologie biedt voor onze kennis van de kleine Brabantse steden in de middeleeuwse en post-middeleeuwse periode. Voor Eindhoven zijn deze resultaten in alle opzichten verbluffend te noemen. Niet alleen bleek het bodemarchief, zelfs onder allerlei recente en subrecente gebouwen, veel beter geconserveerd dan mocht worden verwacht, ook de hoeveelheid en kwaliteit van de archeologische informatie is opvallend beter dan velen zullen hebben gedacht. Met dit onderzoek is de archeologie in één klap opgeklommen tot de belangrijkste bron voor onze kennis van het middeleeuwse Eindhoven, dat door allerlei rampspoeden in het verleden vrijwel van zijn geschreven bronnen is ontdaan.

Het kasteel van Eindhoven is een dik boek geworden, 269 blz. in groot formaat, typografisch goed verzorgd en fraai uitgevoerd met zeer vele tekeningen en foto's, waaronder ook enkele in kleur. Het boek is verdeeld in 22 kleine hoofdstukjes, geschreven door Arts en acht co-auteurs. De hoofdstukjes zijn in vier delen verdeeld. Het eerste deel behandelt de geschiedenis van het kasteel op basis van de schriftelijke en iconografische bronnen (J. Melssen). Het tweede deel doet summier verslag van de belangrijkste resultaten van het archeologisch en natuurwetenschappelijk veldonderzoek (N. Arts, K. Anderson/F. Perk en T. Peters). Het derde deel behandelt het onderzoek van het vondstmateriaal, dat per materiaalgroep wordt besproken. Het neemt verreweg het grootste gedeelte van het boek in beslag. Nico Arts neemt hiervan behalve het merendeel van de keramiek ook de bouwkeramiek, het metaal, glas en leer voor zijn rekening. De beschrijvingen van de overige materiaalgroepen zijn van de hand van W. van de Loo (majolica), J. Engelen (pijpen), P. van Rijn (hout), T. de Jong (been en slachtafval), H. Luijten (zaden en vruchten) en R. Exaltus (zware mineralenanalyse). Een vierde deeltje 'Conclusies' (N. Arts) rondt het boek af.

De belangrijkste verdienste van dit boek is dat het

de volledige verslaglegging bevat van de resultaten van het archeologisch onderzoek van een kasteel. Daarmee is het, afgezien van enkele kleinere publikaties, samen met het boek van H. Stoepker *'Graven naar het kasteel van Tilburg'* (Waalre 1986) het enige complete verslag van een kasteelopgraving dat gedurende de laatste vijftien jaar in Nederland is verschenen. Voor het kasteelonderzoek in Nederland is het daarom een belangrijke mijlpaal. Hetzelfde fundamentele belang heeft het boek echter voor het stadsarcheologisch onderzoek, omdat het het eerste kasteel uit een stedelijke context is, dat in Nederland is opgegraven en gepubliceerd. Het is verder verheugend te constateren dat, zowel bij het veldonderzoek als bij de uitwerking van de resultaten, nieuwe onderzoeksmethoden zijn toegepast, die bij verdere ontwikkeling interessante resultaten kunnen gaan opleveren. Bij het veldonderzoek geldt dit met name voor het onderzoek door middel van grondradar (T. Peters: 87-90). Bij de uitwerking lijkt vooral de zware mineralen-analyse (R. Exaltus: 110-114) een veelbelovende techniek voor het bepalen van de herkomst van de bakstenen.

Het is echter bij de kern van het boek: de verslaglegging van de opgravingsgegevens en de beschrijving van het vondstmateriaal, dat de lezer een licht gevoel van teleurstelling niet kan onderdrukken. Een ideaal boek is het niet geworden. Mogelijke oorzaken zijn hiervoor het verbluffende tempo, waarin het geschreven en geproduceerd werd, en misschien ook de onwennigheid van de hoofdauteur (een steentjespecialist) in de middeleeuwse en post-middeleeuwse periode. Zo bevat het boek niet alleen in details nogal wat foutjes, maar leidt ook de onvolledige weergave van de huidige stand van zaken in de verschillende onderzoeksgebieden tot scheve voorstellingen van zaken. Ook de zakelijke, zuiver feitelijke verslaglegging van de resultaten die het boek kenmerkt, draagt niet altijd bij tot een goed begrip. Sommige aspecten moeten, zeker voor een breed publiek, meer worden toegelicht en in een ruimere context worden geplaatst. Een kleine bloemlezing kan hier volstaan.

In het eerste hoofdstuk definieert Arts het kasteel van Eindhoven als een stadskasteel, waarmee hij het kasteeltype bedoelt, dat ontworpen (of later geïncorporeerd) is in een stadsomgeving. Dit is een legitieme definitie, maar ze is volledig in strijd met de algemeen gangbare omschrijving van stadskastelen, waarmee de grote stenen huizen van het patriciaat binnen de omringing worden bedoeld, die hoogstens de suggestie van verdedigbaarheid wekken. Het poneren van een dergelijke definitie zonder verdere toelichting sticht onnodige verwarring. Eenzelfde gebrek aan toelichting komt tot uiting in het feit, dat Arts het Eindhovense kasteeltype als onderdeel van de stadsomgeving niet plaatst in de context van ruimte en tijd. Een summier vergelijking met bestaande parallellen elders in onze streken (bij voorbeeld Vianen, Gouda etc.) zou zeer verhelderend hebben gewerkt.

Bij de reconstructie van de plattegrond leidt de strikte beperking tot de (relatief) geringe oppervlakte van het kasteel, die goed kon worden opgegraven, tot merkwaardige uitkomsten. Volgens Arts' reconstructie bezat het kasteel op de noordwesthoek, aan de stadzijde, geen omringing. Dit zou betekenen dat het kasteel vanaf de stadzijde onverdedigbaar was. Een dergelijke plattegrond

zou een absoluut novum zijn en lijkt mij volledig uitgesloten. Wel tonen staande tanden in het met selwerk aan de noordzijde van het zogenaamde Westerkwartier (p. 74) aan dat het oorspronkelijk ontwerp niet is voltooid, zodat met een sluiting volgens een kleinere oppervlakte moet worden gerekend. Op een latere wijziging in het bouwplan wijst ook het fundament van een ronde toren, die later over het fundament van het oorspronkelijke Westerkwartier is aangelegd en die mogelijk diende ter flankering van de hiernaast aangelegde brug.

Uiterst discutabel in Arts' reconstructie lijkt mij ook de in verdedigend opzicht onmogelijke inham tussen de ronde toren op de zuidoosthoek en het oosterkwartier. De als 'aanlegsteiger' geïnterpreteerde constructie lijkt voor deze functie veel te zwaar en ziet er op de opgravingsfoto (afb. 56) anders uit dan op de reconstructie (p. 95). De mogelijk terecht veronderstelde noord-zuid lopende galerijen op het binnenplein langs het ooster- en westerkwartier, volgens Arts daterend uit 1537, zijn in de reconstructie (p. 95) veel te primitief weergegeven. Bij hoge adel van het kaliber van de heren van Eindhoven mag men eerder denken aan luxe vroeg-renaissancistische constructies, zoals we die kennen van de heren van Nassau in het kasteel van Breda. Een duidelijke omissie is het uit de weg gaan van de vraag of (en zo ja waar en in welke fase) het kasteel een voorburch heeft gehad. Is dit het terrein van de in de zestiende eeuw (p. 30) vermelde 'Neerhof'? De door Arts gereconstrueerde 'Voorhof' (pp. 94-95) kan in elk geval niet als voorburch worden beschouwd. Hier gaat het waarschijnlijk om een poortoren of poorthuis, dat deel uitmaakte van de hoofdburch. Samenvattend kan worden gesteld dat het de opgravers niet gelukt is om een sluitende interpretatie en reconstructie van de plattegrond van het kasteel te vervaardigen. Dit is jammer, temeer omdat de opgravingsgegevens uiterst onvolledig en niet systematisch worden gepresenteerd (zo ontbreekt bij voorbeeld een consequente fasering van de bouwfasen met onder andere opgave van metselverbanden en baksteenmaten), zodat het voor de lezer onmogelijk is zelf de feiten te interpreteren.

Ook bij de bespreking van de vondsten stuiten we op inconsequenties, niet geheel juiste voorstellingen van zaken en enkele regelrechte missers. Veel hiervan had eenvoudig voorkomen kunnen worden door een wat uitgebreidere en grondiger literatuurstudie. De lijst van geraadpleegde literatuur is opmerkelijk kort en elke insider zal essentiële literatuur missen. Waarschijnlijk is juist hier de snelheid van publikatie ten koste gegaan van de kwaliteit op onderdelen. Een iets langere rijping was te prefereren geweest. Enkele voorbeelden kunnen dit verduidelijken.

Een voorbeeld van een merkwaardige inconsequentie treedt op bij de behandeling van de vondsten die afkomstig zijn uit de grachten. Terecht stelt Arts (p. 97) dat het uitermate belangrijk is het archeologisch materiaal uit de grachten per vondstconcentratie (hier 'vondstcomplex' genoemd) te bergen, omdat dit het mogelijk maakt uitspraken te doen over de chronologie en de functionele indeling van het kasteel. Daarom is het materiaal per vondstconcentratie verzameld. Gegeven dit uitgangspunt doet het merkwaardig aan vervolgens te constateren dat het materiaal van één vondstconcentratie niet als een geheel wordt gepubliceerd. In plaats daarvan wordt al het materiaal van alle vondstconcentraties door elkaar per materiaalsoort (aardewerk, glas, metaal etc.) behandeld, waarbij de exacte vindplaats van individuele voorwerpen ook niet kan worden teruggezoekt. Nadere gegevens zijn beperkt tot twee elementen, namelijk ten eerste de dateringen, die de lezer bijeen moet sprokkelen via de

bijschriften bij de afbeeldingen en ten tweede de kwantitatieve verdeling van de soorten aardewerk over de vondstcomplexen, die in een bijlage op p. 145-146 zijn weergegeven, terwijl de verschillende vondstconcentraties zelf (hier 'sporen' genoemd) op p. 8 staan opgesomd.

Bij de bespreking van het aardewerk kiest Arts (p. 115) ervoor het materiaal per functionele groep in plaats van per herkomstgebied te bespreken. Zo worden bij voorbeeld bij de rubriek voorraadpotten zowel de steengoed als de roodbakende exemplaren besproken. Dit is verdedigbaar, maar gegeven dit uitgangspunt zou men een verdere ordening per hoofdfunctie verwachten. Het doet dan wat komisch aan te zien dat de ordening beperkt is tot een alfabetische opsomming, zodat de volstrekt atypische alambiek (helm van een distilleerkolf) vooropgaat, in alfabetische slagorde gevolgd door borden, dekfels, drinkgerei, etc.

In de rubriek 'missers' verdienen enkele details nadere correctie. Grijsse vorstpannen (p. 103) zijn bij mijn weten nooit gebruikt op leien daken maar horen bij tegel-, pannen- of rietgedekte daken. Het beertje afb. 85 nr. 1 kan in het gehele Rijnland zijn vervaardigd en niet alleen in Brunssum-Schinveld. Groene borden met kamversiering (p. 129) zijn zeker niet alleen in Frechen gemaakt, maar in het gehele Nederrijnse gebied inclusief de Nederlandse provincie Limburg. De Langerwehe roompot (p. 136) is niet ondersteboven op de schijf gedraaid. In tegenstelling tot waar de auteur (W. van de Loo) vanuit gaat (p. 147), is er geen enkel stuk van de vroeg-zestiende-eeuwse Antwerpse majolicaproductie met zekerheid geïdentificeerd. Ik neem verder aan, dat met een tiktakbord (p. 207) een tritracbord zal zijn bedoeld.

Bij de op p. 180 besproken graving in een bak van een tinnen lepel is de tekst waarschijnlijk foutief geïnterpreteerd. De tekst luidt 'Trinckund is gotnitver gis 1582', en is vertaald als 'drinkend is God niet ver, GIS 1582', waarbij de letters GIS als initialen zijn geïnterpreteerd. Waarschijnlijk behoort de tekst geïnterpreteerd te worden als 'drinken en eten betekent niet dat God moet worden vergeten 1582'. Het moet een algemene stichtelijke spreuk zijn geweest, want ze komt in vrijwel identieke vorm voor op meerdere randschriften van baardmankannen, onder andere gevonden in het klooster Ter Hunnepe en gepubliceerd in *Westerheem* 27, 1978, 315.

Deze opmerkingen dienen echter gezien te worden als kanttekeningen bij wat in essentie toch een fenomenale prestatie is: de volledige publikatie van een kasteelopgraving binnen twee jaar na de opgraving. Hierdoor zijn niet alleen de opgravingsgegevens van het kasteel van Eindhoven beschikbaar gekomen voor verdere studie, maar is ook een enorme massa, gedeeltelijk uniek vondstmateriaal (zoals bij voorbeeld het boekbeslag p. 177 en de wapens p. 184-187) gepubliceerd. Voor onze kennis van de geschiedenis van Eindhoven, de Nederlandse kastelen in het algemeen en de materiële cultuur daarvan in het bijzonder zal dit boek in het vervolg dan ook niet meer weggedacht kunnen worden.

Hans L. Janssen

J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries red. – **Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid**, Z.p. (Utrecht): Uitgeverij Matrijs & Dirk van Eckstichting, 1991. 227 pp., ISBN 90 5345 005 x

De betekenis van de textielnijverheid voor de ontwikkeling van de stad Leiden kan moeilijk worden overschat. In de dertiende eeuw kwam textielnijverheid in de meeste steden wel voor. Leiden onderscheidde zich echter al in de veertiende eeuw door de import van Engelse schapevachten, waardoor men over internationale contacten beschikte. De Leidse overheid stelde bovendien toen al kwaliteitseisen aan het te Leiden vervaardigde product. Daarmee waren de voorwaarden geschapen voor export op grote schaal en dat betekende werkgelegenheid. De migrantenstroom die deze aantrok noodzaakte al in de middeleeuwen verschillende malen tot verlegging van de stadsgrenzen.

Engelse concurrentie leidde in de zestiende eeuw tot een scherpe achteruitgang en daarmee tot stagnatie in de stedelijke ontwikkeling. In de zeventiende eeuw brachten echter eerst Vlaamse, later Duitse immigranten de Leidse textielnijverheid en daarmee de stad tot hernieuwde bloei. Deze 'nieuwe draperie' of 'nieuwe neringe' kenmerkte zich door lichtere wolsoorten en een grote diversiteit aan kwaliteitsstoffen. Vele van de openbare gebouwen waarmee de stad in deze jaren verrijkt werd, zoals de Lakenhal, de Baaihal, de Saaihal, stonden met de textiel in verband. Een verzesvoudiging van het aantal inwoners tussen 1582 en 1670 leidde tot nogmaals drie grote stadsuitleggingen.

Alle beschikbare ruimte binnen de stadsgrenzen werd volgebouwd. De gezinnen leefden daarin dichtopeengepakt. De zich tussen de huizen bevindende bedrijven voor de verschillende productieprocessen die de textielnijverheid vereiste, verspreidden stank en lawaai en verontreinigden het water van de vele stadsgrachten. Het dagelijks leven van een groot deel van de gezinnen moest toen volledig door de textiel zijn bepaald gezien de grote omvang van de vrouwen- en kinderarbeid in deze nijverheid. De textielnijverheid functioneerde al in de zeventiende eeuw op basis van kapitalistische verhoudingen. Dat leidde tot een scherpe scheiding tussen arm en rijk, die in de stad zichtbaar was door het contrast tussen het Rapenburg van de grote lakenreders en bijvoorbeeld de armoedige Langegracht. De armoede werd nog ellendiger toen de nijverheid in de achttiende eeuw sterk achteruit ging, doordat de lakenreders hun heil gingen zoeken in gebieden met lagere lonen, zoals Brabant.

In de negentiende eeuw beleefde de Leidse textiel nog een derde bloeiperiode na de Belgische Afscheiding. Nu verzezen in de stad vele nieuwe grote fabrieksgebouwen voor door stoomkracht aangedreven productie. Al vóór 1850 werden middelgrote en grote fabrieken de gangbare organisatievormen in de Leidse textielindustrie. Nog steeds lagen de meeste fabriekscomplexen in de Leidse binnenstad en ze bepaalden daar nog tot na de Tweede Wereldoorlog het stadsbeeld. Maar in de jaren vijftig van de twintigste eeuw begon, met de liquidatie en inkrimping van bedrijven en het vertrek naar elders, de laatste dramatische achteruitgang van de werkgelegenheid in de Leidse textiel. Dat is de wat schrijnende achtergrond van de ruimte voor stadsherstel die in de jaren zestig ontstond en die het aanzicht van de stad sindsdien zo aanzienlijk veranderd heeft.

Het boek waarop het bovenstaande is gebaseerd is – met als enige uitzondering een mooi hoofdstuk over Leiden in de middeleeuwen van D.E.H. de Boer – geen studie over de ruimtelijke ontwikkeling en de architectuurgeschiedenis van de stad

Leiden. Het bestaat uit veertien chronologisch geordende artikelen over verschillende facetten van de economische en sociale geschiedenis van Leiden van ± 1275 tot ± 1975. Het biedt wel op een heldere en toegankelijke manier onmisbare achtergrondinformatie voor wie in die ruimtelijke ontwikkeling is geïnteresseerd.

Het voert te ver om hier alle veertien bijdragen te noemen. Die van E. van der Vliet over de Weversteeg in de veertiende eeuw laat zien hoe waard gebleven 'Maanboeken', waarin werd opgetekend op welke panden in de stad renten ten gunste van een bepaalde instelling waren gevestigd, gebruikt kunnen worden om de bewoningsgeschiedenis van de stad te reconstrueren. B. de Vries biedt een mooi historiografisch overzicht voor de zeventiende en achttiende eeuw, waarin onder meer blijkt hoe grote betekenis N.W. Posthumus' werk over de Leidse lakenindustrie nog steeds heeft. Opmerkelijk is de tegenstelling tussen het stuk van C. Quispel, die betoogt dat de overgang van traditionele nijverheid naar moderne industrie in Leiden tengevolge van de conservatieve mentaliteit van de ondernemers slechts moeizaam verliep, en dat van C. Smit, die juist benadrukt in hoe sterke mate de gemechaniseerde fabriekmatige productie zich in Leiden al vóór 1850 had ontwikkeld. S. Groenewegen beschreef helder en informatief het afkalvingsproces tussen 1950 en 1973 en de ruimtelijke gevolgen daarvan binnen het kader van het gemeentelijk beleid in die jaren.

Het boek is rijk geïllustreerd, niet alleen met foto's van machines en fabrieksschoorstenen, maar bijvoorbeeld ook met de mooie tekeningen van Isaac van Swanenburgh van circa 1600 van de verschillende stadia van de textielproductie en met diens grote schilderij van de Leidse stede-maagd tezamen met 'de Oude en Nieuwe Neringe' in museum 'De Lakenhal'. Daarin wordt dan wel tevens een gemiste kans zichtbaar. Van informatie over deze kunstenaar en over de achtergronden van het ontstaan van deze tekeningen en dit schilderij blijft de lezer verstoken. Ook voor bij voorbeeld een nadere uiteenzetting over de bouw van de afgebeelde Lakenhal, Baaihal en Saaihal hebben noch het viertal zeer jonge, noch de oudere, gevestigde sociaal-economisch historici van de Leidse universiteit die deze bundel met veel enthousiasme en kundigheid gezamenlijk tot stand brachten, contact gezocht met kunsthistorici. Juist in Leiden, waar het belangrijkste kunsthistorische museum is gevestigd in een voormalige Lakenhal en waar het historisch en het kunsthistorisch instituut op een steenworp afstands van elkaar gevestigd zijn, had men toch voor zo'n onderwerp eigenlijk wel op een dergelijke samenwerking mogen hopen. Maar een mooi boek – en voor een schappelijke prijs! – is het niettemin geworden.

Wantje Fritschy

Auke van der Woud – De Bataafse hut, verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850), Meulenhoff, Amsterdam 1990, ISBN 90 290 9879 1/CIP, f 39,50.

Dit boek geeft een *tour d'horizon* over 'de manier waarop de geleerden tussen 1750 en 1850 zich het oudste Nederland probeerden voor te stellen' (p. 8); in feite behandelt het zelfs de periode van 1585 tot 1860 (zie de figuur). Grote eruditie en belezenheid blijken uit het brede scala dat *De Bataafse hut* bestrijkt. Achtereenvolgens zijn dit o.a.: de prehistorie en vroege geschiedenis, oudheidkundig bodemonderzoek, scheppingstheoriën en overstromingscycli, de ouderdom van de aarde, verklaringen van fossielen, aardbevingen, de aanwezigheid van de granietblokken in Drenthe en het ontstaan van venen en duinen, de studie van middeleeuwse schriftelijke stukken, vervalsingen als de *Rym-Kronyk* van Klaas Kolijn, de zangen van Ossian en *Thet Oera Linda Bok*, de vergelijkende taalkunde, de studie van het middeleeuwse Nederlands en Fries, van Germaanse goden, volksverhalen, de oude kleding, historische geografie, van de middeleeuwse stad en de romaanse en gotische architectuur, historische romans en gedichten en hun elementen als *the sublime and the beautiful*, ruïnes en kerkhoven en tenslotte de opkomst van de neogotiek. Een verwarrende hoeveelheid thema's derhalve, die echter zo elegant behandeld wordt dat de lezer zich dit nauwelijks bewust is (ook al zal hij 's schrijvers be-toog niet een twee drie kunnen navertellen). Historisch gezien is een dergelijk door en naast elkaar volstrekt juist, want tot ongeveer 1800 hield bijna iedere onderzoeker zich met een brede sector van deze thema's bezig. Een voordeel van de opzet van dit essay is ook dat waardeoordelen over het geschrevene op de achtergrond blijven, terwijl juist bij een zoeken naar de 'vooruitgang der wetenschap', zeker als dit in een internationale context geschied zou zijn, een aantal werken als al te dilettantisch broddelwerk afgedaan of ongenoemd gebleven waren. Maar het is ook een nadeel, want ieder kent het grote verschil tussen originele onderzoekers en overschrijvers en voorlichters, en zulke verschillen zijn onvoldoende aangegeven.

Over de ontwikkelingen in de vaderlandse archeo-

logie in brede zin, een van de hoofdthema's van *De Bataafse Hut*, was een dergelijk overzicht nog niet verschenen. Veel detailstudies van voor de oorlog over dit onderwerp hebben zich bovendien geconcentreerd op hetgeen in die oude geschriften nuttig was voor de tegenwoordige tijd en alle 'minder zinvol lijkende, achterhaalde uitweidingen' weggelaten, terwijl Van der Woud de redeneringen van onze voorgangers op hun eigen inhoud in de context van hun eigen tijd wil plaatsen. Hij verwijst dan ook met instemming naar Stuart Piggotts *Ruins in a Landscape, Essays in Antiquarianism* (1976), 'een prachtige studie over de oudheidkunde in Groot-Brittannië' (p. 180). In ons land heeft H. Brunsting (1947) als eerste in die zin gewerkt. Als prehistorisch archeoloog zal ik mij in deze recensie vooral tot aspecten van deze sector in van Van der Wouds boek beperken, waartussendoor ik een aanvullend verhaal vertel over de studie van de hunebedden en ontwikkelingen in de prehistorische archeologie in ons land.

De 'Bataafse mythe'

In de decennia rond 1800 voltrok zich in de Nederlandse wetenschap een revolutie. De traditie kijk op het verleden sneuvelde en maakte plaats voor een radicaal andere. Archeologen ontdekten dat niet de heldhaftige Bataven maar primitieve jagers in een nevelig stenen tijdperk de vroegste Nederlanders waren. Geologen ontdekten dat de aarde miljoenen jaren oud was in plaats van de bijbelse 5600 jaar. Germanisten ontdekten de cultuur van de middeleeuwen en legden nieuwe onderzoeksgebieden open' (achterflap). 'De evenwichtige, redelijke en christelijke beschaving van de achttiende eeuw creëerde een Nederlands verleden dat dezelfde kenmerken had' (p. 7).

De rond 1500 ontstane 'Bataafse mythe', de politieke legitimatie van de eigen opstand tegen Spanje in de Batavenopstand tegen de Romeinen, domineerde in de zeventiende en achttiende eeuw het denken over het Nederlandse verleden sterk. Het oude Batavia werd van de Betuwe en

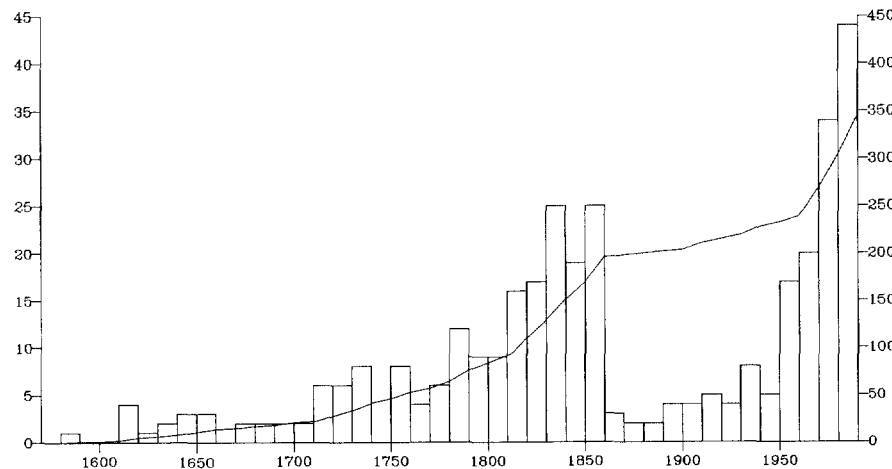
de omgeving van Nijmegen in Gelderland in gedachten tenslotte – althans in S. van Leeuwens *Batavia Illustrata*, 1685 – helemaal uitgebreid over Holland en Westfriesland, Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Het was het symbolisch equivalent van de Nederlandse Republiek geworden, ook al vielen Friesland, Groningen, Drenthe en de Generaliteitslanden er buiten.

Hoe men in de Generaliteitslanden over de oudste bewoners dacht wordt niet door Van der Woud besproken. De Friezen hadden hun eigen, even roemruchte, door de Romeinen beschreven en met 'Friso' en andere fantasiefiguren aangevulde geschiedenis (die bij de Hollanders dikwijls verdronken werd). Over Drenthe waren er geen Romeinse berichten, maar Johan Picardt heeft de Drenten in 1660 hun eigen geschiedenis gegeven, waarin de lacune bij de klassieke auteurs in prachtige bloemrijke taal ingevuld werd met hunebedden, grafheuvels, celtic fields en erfgrachten en wat hij er aan verhalen over de vroegste bewoners bijvoegde. Daarbij liet hij zich leiden door de Scandinavische geschiedschrijving die het ook zonder Romeinse bronnen moest doen en uit de Bijbel, legenden, archeologische resten, middeleeuwse geschriften en romantische fantasie een eigen afstammingsstelsel geconstrueerd had dat qua aard weinig verschilde van de verhalen waarmee laat-middeleeuwse geschiedschrijvers voor koninkshuizen of adelsgeslachten de hoge geboorte en tegenwoordige rol legitimeerden en inhoud gegeven hadden zoals men Holland inmiddels ook de Bataafse mythe aangemeten had. Aan Picardts streven het povere, vertrapte Drenthe een eigen zelfbewuste geschiedenis te geven – in 'het enige boek dat gedurende anderhalve eeuw in Drenthe is geschreven' (Heringa 1985, 439) – danken de archeologen een zeer vroege studie met goede veldobservaties en vondstberichten.

Van der Woud is – mede onder de indruk van *die Wende* in 1989 – gefascineerd door de plotselinge totale devaluatie van het Batavenconcept in de vroege negentiende eeuw, maar geeft slechts summier aan wat daarvan de oorzaken geweest kunnen zijn. De patriotten hadden het 'Batavenconcept' naar zich toegetrokken en elkaar in proclamaties 'Bataven' genoemd. Toen in 1813 alles wat aan revolutie, patriotten en Bataafse Republiek herinnerde politiek anathema geworden was verdween het Bataafse concept ineens volledig uit de stukken (de Göttingse antropoloog J.F. Blumenbach liep dus achter toen hij in 1828 een *Batavus genuinus* in schedels van de Zuiderze-eilanden herkende). Wetenschappelijk had het concept zich intussen ook overleefd. Men vraagt zich trouwens af in hoeverre laat-achttiende-eeuwse populariserende werken van dominees als E.M. Engelberts (1784-1799) en (de niet door Van der Woud besproken) J.F. Martinet (1788) daarvoor nog representatief zijn. Waren er na 1750 eigenlijk nog wel originele oudheidkundige onderzoekers die het Batavenconcept verdedigden?

Onderzoek van de hunebedden: Van Lier, Camper en Westendorp

Kort na 1800 kwamen de hunebedden, grafheuvels en celtic fields als resten van de oudste bewoners van de zandgronden meer algemeen in de belangstelling te staan. Hieraan waren geheel andere oorzaken debet dan het wegvallen van het Bataafse ideaal: een betrekkelijk bloeiende wetenschappelijke publicistische en opgravingsactiviteit in Drenthe sinds het midden van de achttiende eeuw, mede gestimuleerd door de belangstelling van Hollandse wetenschappers (die de Bataven buiten beschouwing lieten; misschien niet helemaal toevallig waren zij orangist). Het was begonnen met de uitlokking van en publikatie

Het aantal door Van der Woud geciteerde titels (ook van herdrukken) per decennium (de schaal van het histogram staat links, van de cumulatieve curve rechts). Na de onderzochte periode (1750-1850) stopt de gestage toename grotendeels in 1860, om pas in 1960 weer op gang te komen met eigentijdse publicaties.

Computertekeningen W. Beex (IPP)

door A. Vosmaer (directeur van het Kabinet van Willem V in Den Haag) van *Oudheidkundige Brieven* (1760) van de Drentse onderzoeker J. van Lier, een uitstekend interpretatief verslag van opgravingen in een hunebed (de 'grafkelder' te Eext, met stenen artefacten) en grafheuvels (met koperen en ijzeren voorwerpen). Van Lier (p.161,194) concludeerde dat de hunebedden dateerden uit 'die eenvoudige tyden, waar in men bij gebrek aan yzere, slegts steene wapenen voerde', terwijl steenloze tumuli veel later opgericht waren, vermoedelijk door de Romeinen, althans sinds hun komst in Germanië, want die hadden geen gebrek aan ijzer. Impliciet onderscheidde hij dus een Steentijd en een Metaaltijd, maar zijn vondsten gaven hem nog geen aanleiding de laatste in een Brons- en een IJzertijd te verdelen, zoals sommige buitenlandse auteurs (Stemmerman 1934; Daniel 1981 – de termen 'Steen-, Brons- en IJzertijd' zouden echter pas in 1813-1815 door V. Simonsen worden ingevoerd). Van Lier schonk een deel van de vondsten uit de grafkelder aan het vorstelijk kabinet in Den Haag. De Drenten werkten niet in isolatie maar onderhielden banden met wetenschappers in Den Haag en Haarlem en werden door bestuurders als de Drentse drost en gouverneur P. Hofstede en koning Lodewijk Napoleon actief gestimuleerd. In 1809 wordt opnieuw onderzoek van hunebedden en grafheuvels verricht. Hofstede zond Drentse oudheden naar het in 1808 of 1809 gestichte Koninklijk Museum in Amsterdam, vermoedelijk het eerste openbare museum met een kleine archeologische afdeling in ons land (een reconstructie van de museum-inventaris is nog niet ondernomen).

Deze noordelijke activiteit culmineerde in 1808 in de enige prijsvraag over een prehistorisch-archeologisch onderwerp van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem (Bakker 1988). Deze was opgesteld door een van haar directeuren, de Fries-Groningse A.G. Camper, die de hunebeddenhobby van zijn vader, de beroemde natuuronderzoeker P. Camper voortzette. Zijn interesse in de ethnische identificatie van de hunebedbouwers (waarvan zijn vader niets moest hebben) komt tot uitdrukking in de tekst van de prijsvraag: 'Welke volkeren hebben de zoogenoemde hunebedden gesticht? In welke tijden kan men onderstellen, dat zij deze oorden hebben bewoond?'. Hierbij werd een vergelijking verlangd van de hunebedden in Drenthe en het hertogdom Bremen met die van Groot Brittannië, Denemarken, Noorwegen, Duitsland, Frankrijk en Rusland. Voorts moest men 'de Zarken, Urnen, Wapenen, Cieraden, Offergereedschap enz.' uit de hunebedden vergelijken met die 'uit de begraafplaatsen der oude Germanen, Slaven, Hunnen en andere Noordsche Volkeren, waarover Pallas onderscheidene bijzonderheden heeft aangetekend [in *Europees en Aziatisch Rusland*]'.

De winnende inzending, van de Groningse dominee N. Westendorp, tot dan geen archeoloog, is beknopt gedrukt in 1815 en onbekort en bijgewerkt in 1822. Het boek werd door Wilhelm Grimm uitvoerig besproken in het *Göttingische gelehrte Anzeigen* (1824, 689-711) en maakte langs deze weg internationaal grote indruk (o.m. op J.C. Thomsen in Kopenhagen, J.G.G. Büsching in Breslau, G.F. Klemm in Dresden en J.K. Wächter in Hannover). Van Liers waarnemingen leken algemeen geldig, alle Europese hunebedden dateerden uit de Steentijd (al werd dit woord nog niet gebruikt), er zou geen stukje koper in gevonden zijn. Er was destijds nog onvoldoende bekend over de regionale verschillen tussen de voorwerpen uit de Westeuropese steengraven (waarin later zeer verschillende 'cultuurgroepen', zo men wil volkeren, herkend zouden worden) en na een grondige literatuurstudie en een afstreepoefening

besloot Westendorp – onder de indruk van de *Mémoires de l'Académie Celtique* – dat alle Westeuropese hunebedden door één volk, dat der Kelten, gebouwd waren, zeer lang voor Julius Caesar. In vrij algemene termen suggereerde hij een ouderdom van 2000 à 1200 v. Chr.

Deze stichters der hunebedden hadden stenen wapens, 'hunne potten, hoe oneindig ver beneden de oude vazen der Grieken en Etrusken, zijn toch niet minder dan ons hedendaagsch keuken-vaatwerk, het glazuur uitgezonderd', zij beheersten het bouwen van hutten en zelfs hunebedden, en vermoedelijk ook de jacht en de visvangst, de landbouw denkelijk nog niet. 'Ik gis, dat dit volk op geen hooger trap van beschaving stond, dan de Hottentotten en omzwervende Amerikaansche stammen nog heden bereiken; doch er bestond bij hen meer maatschappelijke vereeniging en godsdienstige verbintenis. Zonder beiden was het immers niet mogelijk [de hunebedden] te stichten. Daartoe werd eene zeer groote ondergeschiktheid aan hoofden, en een welgevestigd gezag der aanzienlijken en Priesters vereischt; anders laat zich dit opstapelen van dergelijke zware rotsklompen onmogelijk verklaren. Zoo geheel nomadisch als thans nog sommige Amerikanen door hunne woestenijen zwerven, leefden ze al vast niet meer.' De godsdienst was ver ontwikkeld (lijkvorbranding, geloof in een hiernamaals, voorouderverering). De steensoort van de strijdhamers wees op ruilhandel met andere stammen (Westendorp 1822, 99-104). In het tweede citaat had in 1815 nog gestaan: 'het welgevestigd gezag der Opperhoofden en Priesteren, even als op Otaheite' (p. 287), maar de Tahitische opperhoofden waren in 1822 zichtbaar als te onwaarschijnlijk geschrapt.

Reuvens

In 1819 begon Westendorp *Antiquiteiten* in Groningen uit te geven, een wetenschappelijk tijdschrift van hoog niveau over de archeologie van Nederland en elders. In 1818 stichtte koning Willem I het Museum van Oudheden te Leiden, als opvolger van het Kabinet van zijn vader in den Haag, waarvan de inhoud grotendeels tijdens de Bataafse Republiek geveild was, en het Koninklijk-Keizerlijk Museum in Amsterdam van Lodewijk Napoleon en diens broer. Overal in Europa stichtten de vorsten van de restauratie musea van oudheden en kunsten naar het voorbeeld van het opgeheven Musée Napoléon te Parijs, waarin alle schatten van oudheid en kunst uit de veroverde landen overzichtelijk tentoongesteld geweest waren, en bovendien ook om de uit Parijs teruggehaalde stukken te huisvesten (Brunsting 1968; in de 18e eeuw waren er al enige voor het publiek toegankelijke musea geweest: Daniel 1981, 43-48). Eerste directeur werd de zeer energieke en wetenschappelijk uitblinkende C.J.C. Reuvens (1793-1835), die in 1811-1814 bij zijn studie letteren en rechten in Parijs het Musée Napoléon grondig had leren kennen. Al in 1816 hoogleraar in de klassieke talen te Harderwijk geworden, werd hij bij de opheffing van die hogeschool in 1818 in Leiden tot buitengewoon hoogleraar in de archeologie benoemd.

Reuvens was als archeoloog in de wijdeste zin werkzaam, zoals ook uit Van der Wouds boek duidelijk blijkt. In 1822 werd hij mederedacteur van *Antiquiteiten*, dat hij hoofdzakelijk zelf vol schreef, maar waarvan het derde deel (1826) al niet meer volledig verschenen is. Toen de grote opgravingen in Forum Hadriani bij Voorburg (1826-1834) door bestedingsbeperkingen tenslotte gestaakt moesten worden verlegde hij in 1833 zijn aandacht naar de celtic fields in Drenthe (Brongers 1973; 1983). Hoewel deze zog. 'Romeinsche Leigerplaatsen' hem prehistorische veld- of akkerwallencomplexen bleken te zijn, ondernam Reu-

vens een gedetailleerde kartering en inventarisatie van alle Drentse immobiele en de schaarse mobiele archeologische resten, als onderdeel van een archeologische inventarisatie van Nederland en België. Juist begonnen met het opgraven van grafheuvels, stierf hij 42 jaar oud in 1835, maar de basis voor de moderne archeologie was gelegd en het Leidse museum was landelijk centrum van onderzoek geworden. Tot in onze eeuw zou het de enige werkgever van (een tot drie) beroeps-archeologen blijven.

Ook was hij een landelijke inventarisatie van oudheidkundige vondsten begonnen (Reuvens (†), Leemans & Janssen 1845) die sedertdien in Leiden en elders is voortgezet en nu in principe uitmond in de centrale documentatie ARCHIS van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort).

Critiek

Van der Wouds boek is een briljant geschreven inleiding op wat er indertijd in de vele genoemde onderzoeksvelden omging en zou door ieder die zich hiervoor interesseert gelezen dienen te worden. Helaas worden de meeste elementen slechts aangestipt en journalistiek-vlot afgehandeld, waarbij allerlei thema's en thema'tjes onbesproken blijven. Dit kan ook niet anders, nu een 340 titels op 110 tekstpagina's in krap 34000 woorden aan de orde komen. Met K. van Berkels *In het voetspoor van Simon Stevin, geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940* (1985) is deze studie dan ook niet te vergelijken, en niet alleen omdat Van Berkel ernstiger schrijft, zich tot coryfeeën en hoofdlijnen beperkt en geen ruimte over heeft voor citaten, die bij Van der Woud het tekenachtige van de oorspronkelijke formuleringen juist zo mooi vasthouden. Met Van Berkel (1991) betreurt men dan ook dat Van der Wouds studie niet heel wat dikker geworden is, dat er 'geen epiloog, samenvatting of conclusie, geen poging zelfs om zijn bevindingen in een breder verband te plaatsen' aan toegevoegd zijn. Ook zou de studie waarschijnlijk gewonnen hebben als de auteur specialisten in de historie van de verschillende bestreken disciplines geraadpleegd had.

Ook detailkritiek is mogelijk. De gebruiker zou geïndeneerd geweest zijn met een alfabetische literatuurlijst. De voetnoten, waarin nu de lange oude titels telkens weer onverkort geciteerd worden, hadden dan korter, overzichtelijker en ook meer specifiek verwijzend naar commentaar van tegenwoordige auteurs kunnen worden.

Picardts reuzen

Een voorbeeld van slecht lezen betreft Picardt (1660, in de titel staat *Antiquiteten*, niet 'Antiquiteiten'). De reuzen die de hunebedden gebouwd zouden hebben zijn niet door de Zondvloed verdelgd zoals Van der Woud zegt, (p. 42). Niet alleen waren deze Giganten immers afstammelingen van de 'kinderen Enakim, Emim, Nephilim, Rephaim' (Picardt 1660, 25-28, ook geciteerd door Van der Woud, p. 17), oftewel de Enakietsen en andere afstammelingen van Noach die de Israëlieten bij hun terugkeer uit Egypte in het Land Kanaän aantroffen, maar Picardt legt t.a.p. duidelijk uit dat hij deze en geen reuzen van vóór de Diluvie bedoelt en geeft er voor de minder bijbelvasten de Schriftplaatsen bij (Num. 13, Deut. 3:11)! Afstammelingen van deze reuzen waren uit het Scandinavië naar Drenthe gekomen, dat zij bewoonden voordat de Friezen en hun subgroep de Drenten ook weer uit Scandinavië arriveerden. Picardt vermeldt tal van vondsten van reuzenbotten in ons land en elders ter wereld (meestal resten van grote dieren). Picardt was met deze theorie niet extreem ouderwets; ook H.C. Conring (1665) verdedigde deze opvatting, maar plaatste reuzen

en hunebedden vóór de Zondvloed (Gummel 1938, 25). Van der Woud (p. 17-18, 42-44) blijft vaag over het tijdstip waarop men algemeen de reuzen begon te verwerpen als overtuigend antwoord op de vraag hoe die hunebedden ooit gebouwd waren zonder machines. Dit staat echter heel precies vast (Bakker 1983a-b, 1984). Ludolf Smids zond de in 1685 uit het grote hunebed te Borger opgegraven botjes aan de Duitse medicus Schlegel met de vraag of zijn indruk juist was dat ze versteend waren. Schlegel zag dat zij de resten van normaal geproportioneerde mensen, geen reuzen waren (iets wat Smids als medicus niet ontgaan kan zijn), wat algemeen bekend werd doordat J.C. Olearius (1701) deze bevinding publiceerde. Smids publiceerde deze determinatie ook in 1688 en 1711 maar hield in 1711 toch nog aan de reuzen als hunebedbouwers vast. Kort nadien draaiden J.H. Nunningh (1713, 1714) en J.H. Cohausen (1714²) de reuzentheorie de nek om, waarbij zij zich op Schlegels determinatie baseerden. In een spottend gedicht liet Cohausen in het hierna-maals de legendarische koning Surbold (die in het grote hunebed Surbolds Hus bij Sögel begraven zou zijn) vader Picardt neerbuigend de oren wassen over zijn reuzen-sprookje. Vroeger waren de gewone mensen toch immers erg sterk, en krachtig genoeg om met gebruikmaking van houten rollers een hunebed te kunnen bouwen? Stemmermann (1934) en Gummel (1938) hebben opgemerkt dat het reuzengeloof vooral onder de zestiende- en zeventiende-eeuwse protestanten gebloeid heeft op gezag van het Oude Testament. Vroeg-zestiende-eeuwse humanistische auteurs als N. Marschalk in Mecklenburg en T. Kantzow in Pommeren geloofden er al niet meer in (Gummel 1938, 10, 18-19; Liebers 1986). Dit klopt in dit geval: de twee contra-reformatorische katholieken uit Vreden en Bentheim waren kennelijk gebeten op de vroegere Bentheims-Drentse calvinistische dominee en papenvreter. Maar ze hadden wel gelijk. H.G. Keysler (1720), H. van Rijn (1724, 505) en ieder na hen lieten de reuzen als hunebedbouwers dan ook geheel vallen. H. Cannegieter (Van Lier 1760, 167-171) komt daarbij met het aardige argument dat de kleine trap treden van de ingang van de Eexter grafkelder 'toch voor groote Reuzevoeten ongeschikt waren' (De Langen 1981, 49-50) [en men vraagt zich ook af hoe een reus zich door de ingang naar binnen had kunnen wringen].

Janssen

Terecht benadrukt Van der Woud het belang van de beschouwingen over de prehistorie van L.J.F. Janssen. Na Reuvens' dood aangesteld als conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (1835-1868), wijdde Janssen zich intensief aan de studie van de vaderlandse archeologie, in praktische en theoretische zin. Brunstings opmerking 'Janssen's beteekenis voor de 'Vaderland-sche Oudheidkunde' is ongetwijfeld groot [...] maar toch: na Reuvens valt hij een beetje tegen' (1947, 238-239) is misschien in zijn algemeenheid wel juist, maar terwijl Reuvens weinig substantieels over onze prehistorie gepubliceerd heeft, krijgt de prehistorie in Janssens studies voor het eerst na Westendorp vastere contouren. Wie – al dan niet door Van der Wouds opmerkingen gestimuleerd, zoals recensent – de moeite neemt Janssens betreffende publikaties nauwkeurig te lezen, wordt getroffen door diens, door nauwkeurige bronvermeldingen gestaafde, steeds verdere uitbouwen van zijn gedachten over de 'voor-historische steenperiode' die hij gelijk stelde met de tijd van de hunebedden en zelfs nog even, op raad van G.O.C. von Estorff 'hunenperiode' heeft willen dopen (Janssen 1848, 180; 1852). Hoewel Janssen deze termen voor het eerst in ons land ge-

bruikt gaat het na het Drentse voorspel iets te ver hem 'de ontdekking van de prehistorie' toe te schrijven (Van der Woud, p. 48). Wel gaf hij er veel meer inhoud aan, al berustte dit vooral op (niet door Van der Woud onderkende) misverstanden (Bakker 1990b).

Volgens Janssen (1852) diende de geschied-schrijving van ons vaderland met de stichters der hunebedden te beginnen, wat Westendorp (1822, 1-3) ook al betoogd had. Maar terwijl Westendorps nog vrij schimmige beeld van de hunebedbouwers auteurs van historische novellen als Jacob van Lennep nog niet verlokten hen in een van hun historische tafelen tot leven te brengen, deden twee artikelen van Janssen uit 1853 dat wel bij (de niet door Van der Woud genoemde) W.J. Hofdijk, die dit in zijn tafelen uit de vaderlandse geschiedenis (1856a; 1856b; 1859) met groot inlevingsvermogen doet, zich vooral op Janssen baserend (Bakker 1990a). Vak-historici hebben dit voorbeeld voor zover mij bekend wijselijk niet gevolgd – ieder zijn stiel! –, wel populariserende geschiedwerken en schoolboekjes, daarmee ook de lijn van E.M. Engelberts' *Aloude staat* (1784-1799) voortzettend.

Evenals verreweg de meesten van zijn collega's elders kon Janssen nog geen grondposeren lezen of losse, recent vergraven grond herkennen, zodat hij bij elkaar opgedolven voorwerpen als gelijktijdig beschouwde wanneer daar verder niets tegen pleitte. De in een hunebedrest in de Zaalhof bij Emmen door hem samen met hunebeddenaardewerk opgegraven stukjes ijzer en tufsteen wazen er z.l. op dat de laatste hunebedden tot in de Romeinse tijd gebouwd waren, want tufsteen was pas in die tijd als maaistenen uit de Eifel geïmporteerd (Janssen 1848) [thans: 'tefriet', geïmporteerd sinds 1050 v. Chr. (Van Heeringen 1989, 236); het stukje ijzer kan van de slopers van het steengraf zijn]. De indeling van de prehistorie in een Steen-, Brons- en IJzertijd door C.J. Thomsen (in 1819 effectief op de Kopenhaagse oudhedenverzameling toegepast, pas in 1836 gepubliceerd en snel in de hele wereld furor makend, positief en negatief) was Janssen bekend, maar hij schaarde zich onder zijn meer conservatieve Duitse collega's zoals Von Estorff, die het bestaan van een aan de IJzertijd voorafgaande Bronstijd betwijfeld omdat bronzen en stenen werktuigen en wapens lang samen met ijzeren gebruikt waren en vondstgroepen van uitsluitend bronzen buiten Scandinavië en Sleeswijk-Holstein en Mecklenburg nog zeer schaars waren. Men dacht in het algemeen nog aan een prehistorische tijd van betrekkelijk weinig eeuwen v. Chr.; de [Oude Steen-tijd-] vondsten bij Amiens en Abbeville van J. Boucher des Perthes (gepubliceerd in 1838-41 en 1847, 1858 en 1865) werden tot 1859 nog door niemand, ook Janssen niet, geaccepteerd en voor de [Jonge] Steenperiode van de hunebedbouwers werd Westendorps ouderdom van mogelijk 2000 à 1200 v. Chr. nog vrijwel unaniem als te hoog verworpen, ook door Thomsen.

In 1850 liet Janssen (1852) de Steenperiode direct volgen door het Germaans-Romeins tijdperk, waarin men metalen gebruikte. Dat de laatste hunebedden nog uit de Romeinse tijd zouden dateren was even op de achtergrond geraakt. Evenals Westendorp poogde Janssen de beschavingstrap van de hunebedbouwers in te schatten. De Steenperiode was 'de Nomadenperiode van een volk, hetwelk nog geene vaste woonplaatsen heeft, nog in hutten en holen leeft, zich van de jagt en wilde veldkruiden voedt, zich met eene beestenvacht kleedt, en aan de fetisch-godsdienst is overgegeven. Veeteelt en akkerbouw zijn nog onbekend; want zelfs de beginselen van het herders- en akkerbouwleven doen reeds eene meer gevorderde beschaving onderstellen' – erg veel verder dan Westendorps hierboven geciteerde conclusies uit

1815/1822 was hij dus nog niet gekomen. In 1853 wordt dit beeld door Janssen uitvoerig toegelicht en bijgeschaafd. Dat de hunebedbouwers geen zwerfend volk waren maar vaste woonplaatsen hadden bewezen de hunebedden. Daar de hunebedden niet door klassieke auteurs genoemd worden en er nooit metalen voorwerpen in gevonden zijn, zijn de bouwers der steengraven voor-historisch, pre-Romeins, pre-Celtisch en pre-Germaans. Hun woningen of huizen zouden 'klein, eng en laag geweest zijn, [...] om hen tegen de felste koude te beschermen', terwijl zij meestal onder de blote hemel verbleven. Zij kenden het familieleven, familiebanden en eigendomsrecht. Twee bootmodelletjes van aardewerk die in hunebedden gevonden zouden zijn wezen op een gevorderde houtbewerkingstechniek, waarbij volgens Scandinavische etnografische en experimenteel-archeologisch onderzoek stenen beitels en bijlen en vuur gebruikt werden. Observaties van de Prinz von Wied bij de Mandans, Hidatsa en Arikara in de prairies van Dakota lieten zien hoe men zijn potten met hamer-en-aambeeld-techniek gemaakt heeft.

De godsdienst was iets verder onwikkeld dan de laagste trap, het fetisjisme, want de lijkverbranding wijst op vuur- of zonverering. De onverbrande skeletten uit sommige Noordeuropese steengraven zouden volgens Jakob Grimm een iets ouder ontwikkelingsstadium kunnen representeren. [Thans meent men dat de scheepsmodelletjes niet uit een hunebed komen, althans veel later zijn en dat het hunebedden-aardewerk op iets andere wijze gevormd is, maar veel doet dit niet aan Janssens verhaal af.]

De inkt van dit stuk was nauwelijks droog of Janssen deed in 1853 de vondst van zijn leven, of beter gezegd deed dit de arbeider Dirk Westbroek, die op de Bosberg, gem. Hilversum een stuk hei omspitte. Daarbij kwamen tientallen 'haardsteden' tevoorschijn, waarvan er verscheidene onder toezicht van Janssen, de notaris en oudheidkundige A. Perk, en de kunstschilder James de Rijk en zijn zoon opgegraven worden. Het waren 50-105 cm lange ovale steenvloertjes, omgeven door een muurtje van op elkaar gestapelde losse stenen, waarin een ingang uitgespaard was. Geslepen stenen werktuigen, houtskool van den, eik en els en verbrande botjes van rund, schaap/geit en hond werden erin gevonden en een potje [een zigzagbeker] en een geslepen vuursteen bijl waren ermaast opgespit. Terecht prijst Van der Woud Janssens detectiewerk. Alle mogelijke hulpwetenschappers zijn ingeschakeld en de voorpublicatie is aan de leidende collega's in Duitsland (G.C.F. Lisch, K. Wilhelmi e.a.) en Denemarken (J.J.A. Worsaae) met verzoek om commentaar toegestuurd.

De definitieve publikatie, *Hilversumsche Oudheden, eene bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de vroegste Europes[ch]e volken* (1856), een voorbeeld van nauwkeurige datapresentatie, gaat weer verder op de vondstomstandigheden en trap van ontwikkeling van de makers van de haardsteden in. De meer dan vijfhonderd stenen werktuigen bewezen dat het resten uit de Steenperiode waren, dus de tijd van de hunebedden. Doorboorde stenen werktuigen ontbraken, wat er op wees dat men de – volgens een toen overtuigend lijkende theorie – daarvoor vereiste metalen boren nog niet kende. Tufstenen ballen (uit de Eifel) lieten echter zien dat de Steenperiode hier tot in de Romeinse tijd voortduurde. Dat deed ook een met een stalen bijl bekapt en gedrevelde steen, qua vorm overeenkomstig met Romeins, middeleeuws of zelfs later lijstwerk, die in een der haardsteden gevonden was.

Het na het onderzoek van de Zaalhof uitgesproken, maar later wat vergeten vermoeden dat de laatste hunebedden nog uit de Romeinse tijd

dateerden (1848) werd nu dus alsnog bevestigd. De botjes toonden aan dat de hunebedbouwers behalve jagers ook al herders geweest waren – het herderstijperk ging vooraf aan de akkerbouwperiode en volgde op het jagerstijperk. De haardsteden waren geen resten van woningen maar offerhaarden waar dit nomadische volk in de eerste eeuw van onze jaartelling dieoffers bracht aan de hemelichamen en het vuur (St. Jans- en Paasvuren zouden daarvan relikten kunnen zijn). Janssen liet nu opnieuw de gedachte van één hunebedbouwend volk in Europa varen en dacht dat bij Hilversum Friezen gewoond hadden, daar het Gooi aanvankelijk aan Gaasterland vast gezeten zou hebben.

Dit boek is voor Van der Woud terecht het hoogtepunt van Janssens onderzoek naar de Nederlandse prehistorie, maar het is wel vreemd dat hij niet vertelt dat Dirk Westbroek Janssen bij de neus gehad heeft: afgezien van een vijftal echte praehistorica is alles vervalst, inclusief de haardsteden (Bakker & Ypey 1964; Bakker 1979a; 1990b). De 'werktuigen' waar Westbroek per stuk voor betaald werd waren op de heel verzamelde puntige steentjes, deels door Westbroek bijgeslepen. Enige buitenlandse collega's die commentaar leverden op de toegezonden voorlopige publicatie merkten op dat zij zulke werktuigen uit hun werkgebied niet kenden, maar de meeste feliciteerden Janssen met zijn belangrijke onderzoek, dat niet veel minder belangrijk scheen dan dat van de *Kjökkenmøddinger* in Denemarken en de paaldorpen in Zwitserland en Zuid-Duitsland in diezelfde jaren. Alleen Lisch in Schwerin, met veel opgravingservaring, liet zijn scepsis in hoffelijke termen duidelijk blijken, wat Janssen, die ook deze reactie trots in zijn boek afdruckte, niet in de gaten had. Het gedetailleerde opgravingsverslag laat ons duidelijk zien dat de haardsteden gevuld waren met zeer losse grond en men kan zich indenken dat Westbroek en zijn zoon kort voor de komst van de heren hard aan het werk geweest zijn. Onder de vloer van een haardstede was zelfs een – licht verbrande – gedraaide en gepolijste benen knoop gevonden, 'volkomen overeenkomstig overeenkomstig met hedendaagsche knopen, bij landlieden in gebruik en zeker uit veel later tijd dan de steenen gereedschappen. Ofschoon de haardstede ongerept was, moet men toch veronderstellen, dat de knoop, dien ik het eerst tusschen den asch ontdekte, er toevallig ingekomen is' (Janssen 1856, 6, bekort citaat). Hoewel Janssen in hetzelfde boek een bronzen bijl uit een grafheuvel elders in de gemeente Hilversum publiceerde, meende hij blijkbaar dat stenen werktuigen voor dagelijks gebruik nog vervaardigd waren tot in de Romeinse tijd toe, ongeacht een enkel bronzen importstuk. Toen Janssen in 1859 de *Zwitserse-Duitse paalwoningen* bezocht, kon hij ze slechts in dit licht zien. Hij geloofde niet dat de [prehistorische] woningen pre-Romeins waren en dat men zelf graan verbouwd had.

Als men verder zou zoeken, zouden heus wel Romeinse munten uit de modder komen en daar stenen bijlen van nefriet volgens experts van buiten Europa ingevoerd moesten zijn, kon men het graan zeker ook van de Romeinen betrokken hebben!

Pleyte, Boeles en Holwerda

Met Janssens overlijden in 1869 treedt onder W. Pleyte, conservator, daarna directeur in Leiden (1869-1903) een theoretische windstilte op, die pas voorbij is met de honoraire aanstelling bij het Fries Museum in 1897 van de jurist en privé-archeoloog P.C.J.A. Boeles en in 1904 de benoeming van J.H. Holwerda als conservator in Leiden (later directeur, tot 1939), die de eerste moderne

opgravingen in ons land verricht. [Voor wat de archeologie betreft, had het tijdvak waaraan *De Bataafse Hut* gewijd is daarom beter tot 1870 of 1900 door kunnen lopen.] Terwijl Boeles de verzameling in Leeuwarden volgens het drie-periodensysteem ordent, gaat Holwerda voort waar Janssen gebleven was en betoogt, vooral op grond van de Hilversumse vondsten dat er in ons land geen Bronstijd geweest is. In de vakwereld staat hij daarin vrijwel alleen. Een polemiek in dit tijdschrift (1904-1906) en *De Gids* (1920) wordt met vlag en wimpel door Boeles gewonnen, maar Holwerda houdt aan zijn theorie vast tot in 1931 en de Hilversumse vervalsingen zijn pas na de oorlog van de expositie naar het depot overgebracht.

Slot

Na Janssen zou het, ondanks de veel gebruikte studies van Gordon Childe, niet of nauwelijks meer tot speculaties over het maatschappelijke ontwikkelingsstadium van de hunebedbouwers en de andere neolithische bewoners van ons land komen, voordat de Amerikaanse neo-evolutionisten M.D. Sahlins en E.R. Service e.a. met *The Evolution of Culture* (1960) deze benadering weer reu maakten. Maar afgezien van het redelijk bekende technologische niveau is men aangaande de sociale organisatievormen met uitzondering van de Bandceramiek (Van de Velde 1979) niet heel veel verder gekomen dan enkele voor de hand liggende algemeenheden.

In H. Gummels *Forschungsgeschichte in Deutschland*, 1938, deel 1 in de serie 'Die Urgeschichtsforschung und Ihre historische Entwicklung in den Kulturstaaten der Erde', wordt op twee plaatsen naar het deel 'Niederlande' verwezen. Of daar ooit serieus aan begonnen is (door wie?) valt te betwijfelen, maar het is bij de publicatie van deel 1 gebleven. Hopelijk kan Van der Wouds boek een heldere kop verlokken een *Geschiedenis van de Nederlandse Archeologie sinds de Middeleeuwen* te schrijven van dezelfde grondigheid als Gummel en de even onmisbare studie van P.H. Stemmermann, *Die Anfänge der deutschen Vorgeschichtsforschung*, 1934. Als men behalve het archeologisch onderzoek van de prehistorie ook dat van de Romeinse tijd, de Middeleeuwen en de latere tijd meeneemt, de oude literatuurverwijzingen volledig natrekt en de landelijke en internationale wetenschappelijke context in het oog houdt, is dit een omvangrijke operatie, die niet binnen een vierjarig AIO-schap geklaard kan worden. Maar het wordt wel tijd dat zo'n *Geschiedenis* geschreven wordt.

J.A. Bakker

Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen (IPP), Universiteit van Amsterdam

Geciteerde literatuur

J.A. Bakker 1979 *The TRB West Group, Studies in the Chronology and Geography of the Makers of Hunebeds and Tiefsch Pottery*, Amsterdam.

J.A. Bakker 1983a-b 'Titia Brongersma graaft in het grote hunebed te Borger' en 'Nunninghs opgravingen langs de oostgrenzen van de Achterhoek en Twente' in: M. Addink-Samplonius (red.) *Urnem Delven, het opgravingsbedrijf artistiek bekeken*, Dieren 1983, p. 16-20 en 21-26.

J.A. Bakker 1984 'De opgraving van het grote hunebed te Borger door Titia Brongersma op 11 juni 1685' in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak, historisch jaarboek voor Drenthe* 101, 1984, p. 103-116.

J.A. Bakker 1988 'Petrus en Adriaan Camper en de hunebedden' in: J. Schuller tot Peursum-Meijer & W.R. Koops (red.) *Petrus Camper (1722-1789), onderzoeker van nature*, Groningen 1988, p. 89-98.

J.A. Bakker 1990a 'Prehistory visualised: hunebedden on Dutch school pictures as reflections of contemporary research and society' in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40, 1990 (gedrukt 1992), p. 29-71.

J.A. Bakker 1990b 'Views on the Stone Age, 1848-1930: the impact of the 1853 Hilversum finds on Dutch prehistoric archaeology' in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40, 1990 (gedrukt 1992), p. 73-99.

J.A. Bakker & J. Ypey 1964 'Voeg-middeleeuwse vondsten in het Gooi' in: *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken* 8, 1963-1964, p. 40-60.

K. van Berkel 1985 *In het voetspoor van Simon Stevin, geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940*, Meppel-Amsterdam.

K. van Berkel 1991 'Einde van de Bataven-mythes' in: *NRC Handelsblad zaterdag bijvoegsel* 5 januari 1991 [recensie van *De Bataafse Hut*].

J.A. Brongers 1973 *1833, Reuven in Drente, a Contribution to the History of Dutch Archaeology [...]*, Bussum.

J.A. Brongers 1983 'Impressies van de opgravingen te Arentsburg rond 1830' in: M. Addink-Samplonius (red.) *Urnem Delven, het opgravingsbedrijf artistiek bekeken*, Dieren 1983, p. 42-48, 53.

H. Brunsting 1947 'Het grafheuvelonderzoek' in: H.E. van Gelder e.a. (red.) *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland, gedenkboek A.E. van Giffen*, Meppel 1947, p. 223-253.

H. Brunsting 1968 'Rijksmuseum van Oudheden bestaat anderhalve eeuw' in: *NRC zaterdag bijvoegsel 9 november 1968* (herdrukt in: *Oudheden en Verleden*, Leiden 1992, p. 17-29).

J.H. Cohausen 1714 'Ossilegium historico-physicum' in: Nunningh 1714²

G. Daniel 1981 *Een beknopte geschiedenis van de archeologie*, Amsterdam.

E.M. Engelberts 1784-1799 *De alouden staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam.

H. Gummel 1938 *Forschungsgeschichte in Deutschland*, Berlin 1938.

R.M. van Heeringen 1989 'The Iron Age in the western Netherlands, V, synthesis' in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 1989 (gedrukt 1992), p. 159-267.

J. Heringa 1985 'Zelfstandig geweest in de Republiek, 1603-1748' in: J. Heringa e.a. (red.) *Geschiedenis van Drenthe*, Meppel 1985, p. 373-442.

W.J. Hofdijk 1856a *Het Nederlandsche Volk geschetst in de verschillende tijdperken zijner ontwikkeling*, Amsterdam.

W.J. Hofdijk 1856b *Historische Landschappen*, Haarlem.

W.J. Hofdijk 1859 *Ons voorgelacht in zijn dagelijksch leven geschilderd*, I, Haarlem.

L.J.F. Janssen 1848 *Drenthse Oudheden*, Utrecht.

L.J.F. Janssen 1852 'Beschouwing van den vooruitgang in den beoefening der monumentale vaderlandsche oudheidkunde gedurende de laatste vijf en twintig jaren' in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 8, Arnhem 1852, p. 2-26.

L.J.F. Janssen 1853a 'Over de beschaving der alervroegste bewoners van ons vaderland, afgeleid uit gevonden overblijfselen. (Eene archaeologische voorlezing.)' in: *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen* 1, Arnhem 1853, p. 1-26 (gedateerd Januarij 1853).

L.J.F. Janssen 1853b 'Hilversumsche Oudheden' in: *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen* 1, Arnhem 1853, p. 17-160 (gedateerd Julij 1853).

L.J.F. Janssen 1856 *Hilversumsche Oudheden, eene bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis der vroegste Europes[ch]e volken*, Arnhem.

J.G. Keysler 1720 *Antiquitates Selectae Septentrionales et Celticae* [...], Hannover.

G.J. de Langen 1981 'Over altaren en grafkelders: archeologie op de noordelijke zandgronden der Republiek' in: *Groniek, gronings historisch tijdschrift* 79, 1981, p. 47-53.

S. van Leeuwen 1685 *Batavia Illustrata* [...], 's-Gravenhage.

C. Liebers 1986 *Neolithische Megalithgräber in Volksglauben und Volksleben*, Frankfurt-Bern-New York.

J. van Lier 1760 *Oudheidkundige Brieven* [...] (red. A. Vosmaer), 's-Gravenhage.

J.F. Martinet 1788 *Het Vereenigd Nederland*, Amsterdam.

J.H. Nunningh 1713 *Sepulcretum Westphalico-Migardico gentile* [...], Coesfeld (2e dr. Frankfurt-Leipzig 1714).

J.G. Olearius 1701 *Mausoleum in Museo* [...], Jena.

J. Picardt 1660 *Korte beschryvinghe van eenige vergetene en verborgene Antiquteten* [...], Amsterdam.

S. Piggott 1976 *Ruins in a Landscape, Essays in Antiquarianism*, Edinburgh.

C.J.C. Reuvsen (†), C. Leemans & L.J.F. Janssen 1845 *Alphabetische naamlijst behoorende bij de kaart van de in Nederland, België en een gedeelte der aangrenzende landen gevonden Romeinsche, Germaansche of Gallische oudheden; benevens de Romeinsche en andere oude wegen, enz.*, Leiden.

H. van Rijn 1724 [toevoegingen bij zijn vertaling uit het Latijn van] H.F. van Heussen, *Oudheden en Gestichten van Groningen en Groningerland, mitsgaders van het Land van Drent*, Leiden.

M.D. Sahlins & E.R. Service (red.) 1960 *Evolution and Culture*, Ann Arbor.

L. Smids 1688 'Doodsbeenderen, onder den grond versteend' in: S. Blankaart (red.) *Collectanea Medico-Physica* [...], Amsterdam, 3, p. 117-118.

L. Smids 1711 *Schatkamer der Nederlandsse Oudheden* [...], Amsterdam.

P.H. Stemmermann 1934 *Die Anfänge der deutschen Vorgeschichtsforschung*, Leipzig.

P. van de Velde 1979 *On Bandkeramik Social Structure*, Leiden (ook: *Analecta Praehistorica Leidensia* 12).

N. Westendorp 1815 'Verhandeling ter beantwoording der vrage: welke volkeren hebben de zoogenoemde hunebedden gesticht? In welke tijden kan men onderstellen, dat zij deze oorden hebben bewoond?' in: *Letter- en Oudheidkundige Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem* I, 1815 [verkorte versie].

N. Westendorp 1822 *Verhandeling* [...] (zelfde titel). Groningen [onverkort].

H. ten Boom e.a. (red.), *Utrechters entre-deux: stad en sticht in de eeuw van de Reformatie 1520-1620: vierde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis*, Delft 1992
ISBN/ISSN 90-5166-271-8

Marcel Bulte, Aad Neeven, *Garnizoensstad Haarlem*, Haarlem 1992
ISBN/ISSN 90-6076-343-2

D'laine Camp, Mariette Kamphuis, *Architectuur en stedenbouw in Flevoland: Urk 1850-1940, Noordoostpolder 1942-1962, Zwolle/Zeist* 1992
ISBN/ISSN 90-6630-375-1

Gerrit van Dolderen, *Van boeren, buitenlui en schilders: Oosterbeek, Wolfheze, Doorwerth en hun kunstenaarskolonie in de 19e eeuw*, Hulst 1992
ISBN/ISSN 90-5327-026-4

E.M. Doine, *Kazernegebouwen in Nederland: versterkende weerspiegelingen van veranderende samenleving*, Utrecht 1992
ISBN/ISSN 0166-8064

M. Donkersloot-de Vrij, *Drie generaties Blaeu. Amsterdamse cartografie en boekdrukkunst in de zeventiende eeuw*, Zutphen 1992
ISBN/ISSN 90-6011-817-0

J. van Doorn, J.S. Bos (red.), *Fort Sabina: bekende beschrijving van de 180-jarige geschiedenis van Fort Sabina 1811-1991*, Fijnaart (Heemkundige Kring Fijnaart en Heijningen) 1992

Dietrich Ebeling, *Der Hollaenderholzhandel in den Rheinlanden: zu den Handelsbeziehungen zwischen den Niederlanden und dem westlichen Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Stuttgart 1992
ISBN/ISSN 3-515-05972-5

Robert Elfrink e.a. (red.), *Berlage en de toekomst van Amsterdam Zuid*, Robert Elfrink, Rotterdam 1992
ISBN/ISSN 90-6450-175-0

E. Elzenga e.a., *Het Witte Loo: van Lodewijk Napoleon tot Wilhelmina 1806-1962*, Apeldoorn (Rijksmuseum Paleis Het Loo) 1992

Margot Eras en Jeanne Oosterbaan (red.), *Muiderberg anno 1940*, Muiderberg (Stichting Comité Oud Muiderberg), 1992

E.J. Erpelinck, *100 jaar Cuypers-kerk 1892-1992: Parochie H. Maria Hemelvaart Sas van Gent*, Sas van Gent 1992

Leo Gommans, *Hergebruik bouwmaterialen, met name baksteen: studie naar de hergebruiksmogelijkheden van bouwmaterialen, toegespitst op die van baksteen*, 2e ongew. druk - Delft (TU Delft, Faculteit Bouwkunde, Studiegroep StadsOntwerp en Milieu) 1992

Jan van 't Hof, *Veenendaal: geschiedenis en architectuur*, Zeist 1992
ISBN/ISSN 90-6720-132-4

S.W. Jager, *Havelte, rondom de Havelterberg: een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, Amersfoort (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek) 1992
ISBN/ISSN 90-73104-09-2

Gerben Jansen, Ruud Hoogenboom, *Archeologische almanak: wie, wat en waar in de Nederlandse archeologie*, Leiden (Archeologisch Informatie Centrum) 1992
ISBN/ISSN 90-6825-115-5

Peter Karstkarel, *Volkshuisvesting in Leeuwarden: 75 jaar Vereniging voor Volkshuisvesting*, Leeuwarden 1992
ISBN/ISSN 90-330-1438-1

Andrea De Kegel e.a., *Te goed voor de sloop: ideeën voor hergebruik van industrieel erfgoed*, Gent 1992
ISBN/ISSN 90-74311-04-0

C. Koeman, J.C. Visser, *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer, Den Ijp 1992. Map 4. Nederland. Friesland 1992*

S. Minis, *Gebeiteld & verguld: gevelstenen in Maastricht*, Maastricht 1991
ISBN/ISSN 90-70356-59-7

Wessel Meijer en Paola Pisu (red.), *Begraafplaatsen als cultuurbezit: met inventarisatiehand-leiding*, Utrecht (Vereniging de Terebinth) 1992
ISBN/ISSN 90-74455-01-8

P. Nijhof, *5 jaar De Nederlandse Gemalenstichting 1987-1992*, Leiderdorp (Nederlandse Gemalenstichting) 1992
ISBN/ISSN 90-801199-1-1

Helene Oppatja, *De Amsterdamse Staatsliedenbuurt van 1900 tot nu*, Hulst 1992
ISBN/ISSN 90-5327-032-9

Margriet Panman, Jans Posse, *Architectuur en stedenbouw in Groningen 1850-1940*, Zwolle 1992
ISBN/ISSN 9090-6630-374-3

H. Romers, *Achttiende eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen naar het leven getekend door J. de Beijer*, Alphen a.d. Rijn 1991
ISBN/ISSN 90-6471-216-6

L.M.H. Stapper, *Roermond van 1900 tot nu*, Hulst 1992
ISBN/ISSN 90-5327-033-7

Jan Stooft, *Den menschen een betere woning te verschaffen: tachtig jaar Woningbouwvereniging Amersfoort 1912-1992*, Amsterdam 1992
ISBN/ISSN 90-74289-01-0

M.S. Verweij, *Het Hofje van Nieuwkoop te 's-Gravenhage: een ontwerp van Pieter Post (1608-1669)*, Utrecht 1992
ISBN/ISSN 90-5345-024-6

Berichten en publikaties voor de rubrieken *Publikaties* en *Recent verschenen* gaarne zenden naar:
Vakgroep Kunstgeschiedenis, Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam t.a.v.
prof. dr. A. van der Woud.

MONUMENTENZORG

DOET HET MINISTERIE VAN WVC OOK DE KASTELN DE DEUR UIT?

In Trefpunt – een uitgave van het Ministerie van WVC – van 14 augustus 1992 werd een interview met de toenmalige interim-directeur van de Rijksdienst Kastelenbeheer, drs H.J. Olthof, opgenomen.

De heer Olthof laat daarin weten dat het Ministerie van WVC deze Rijksdienst op uiterlijk 1 januari 1995 verzelfstandigd wil hebben. Hoewel geen argumenten naar voren worden gebracht voor deze verzelfstandigingsoperatie, kan men zich voorstellen dat de bij deze dienst ondergebrachte kastelen en kasteelruïnes ook buiten het directe verband van de rijksoverheid goed beheerd kunnen worden.

Zorgelijker is evenwel dat het in de bedoeling van WVC ligt de Rijksdienst Kastelenbeheer *in delen* te verzelfstandigen. Dat houdt, aldus de heer Olthof, in dat 'drie grote instellingen, de Gevangenpoort, het Muiderslot en het Slot Loevestein, afzonderlijk worden verzelfstandigd. Zij zullen als private instellingen, als stichting of N.V. verder door het leven gaan. Daarbij zal ook de verhouding van de nieuwe besturen tot de huidige vriendstichtingen van Muiderslot en Loevestein moeten worden bezien. Voor de drie kasteelruïnes zal een aparte oplossing gezocht worden'. Dit voornemen ligt in de lijn van het verzelfstandigen van de rijksmusea en van diensten als de Rijksarchiefdienst, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

De Rijksdienst Kastelenbeheer

In 1972 besloot de toenmalige Minister van CRM het beheer van een aantal in eigendom van de Staat der Nederlanden zijnde kastelen en kasteelruïnes met een museale c.q. publieksfunctie, die op verschillende wijzen werden beheerd, in één organisatie onder te brengen, de Rijksdienst Kastelenbeheer. Het ging daarbij om de volgende objecten:

1. Het Rijksmuseum Gevangenpoort, 's-Gravenhage

De voormalige voorpoort van het grafelijk kasteel het Binnenhof dateert uit de veertiende eeuw. Vanaf de vijftiende eeuw tot 1827 heeft de Gevangenpoort de functie van Staatsgevangenis gehad; bij K.B. van 4 februari 1853 werd het gebouw tot historisch monument verklaard. Sinds 1882 is de Gevangenpoort als museum ingericht. Bezoekersaantal: ongeveer 30.000 per jaar.

2. Het Rijksmuseum Muiderslot, Muiden

Het door graaf Floris V in de tweede helft van de dertiende eeuw gestichte Muiderslot werd na diens dood in 1296 grotendeels geslecht en een eeuw later herbouwd. Het werd tot 1795 bewoond door slotvoogden, onder andere P.C. Hooft. Van 1793 tot 1805 was het Muiderslot Staatsgevangenis, kazerne en magazijn voor munitie. Vanaf 1878 heeft ook het Muiderslot een museale functie: het museum geeft een beeld van de wooncultuur ten tijde van Hooft. Het slot wordt jaarlijks door ongeveer 125.000 personen bezocht en wordt tevens gebruikt voor allerlei bijeenkomsten en partijen.

3. Het Slot Loevestein, Brakel

Het in de veertiende eeuw tot stand gekomen Slot

Loevestein is het enige nog gave voorbeeld van een middeleeuwse Hollands kasteel met zeventiende-eeuwse en latere vestingwerken. Ook Loevestein werd door slotvoogden bewoond. In de zeventiende eeuw kreeg het de functie van Staatsgevangenis. Als zodanig maakte Hugo de Groot van 1619 tot 1621 kennis met het slot. Vanaf de achttiende eeuw was het kasteel, evenals het Muiderslot, een steunpunt in de Hollandse Waterlinie. In 1952 werd Slot Loevestein voor bezoekers opengesteld. Sinds 1985 wordt het thema van de ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Nederland in het algemeen en in Holland in het bijzonder gepresenteerd. Jaarlijks bezoeken ruim 75.000 personen het slot, dat eveneens gelegenheid biedt voor het organiseren van bijeenkomsten en partijen.

4. Het Kasteel Radboud, Medemblik

Kasteel Radboud is een uit het einde van de dertiende eeuw daterende waterburcht. De stichter is weer graaf Floris V, die daar een versterking nodig had in verband met zijn oorlogen tegen de Friezen. Ook dit kasteel werd bewoond door slotvoogden; het had in de loop der tijden verschillende functies. Van 1608 tot 1889 was de gemeente eigenaar. De restanten van het kasteel werden in 1889 aan het Rijk overgedragen, dat het door architect Cuypers liet restaureren. In het kasteel is een museale presentatie over de geschiedenis van het kasteel te zien. Jaarlijks bezoekersaantal ongeveer 30.000.

5. De Ruïne van Brederode, Santpoort

Het kasteel werd in de eerste helft van de dertiende eeuw gebouwd in opdracht van graaf Willem I van Holland. Van 1244 tot 1679 werd het bewoond door leden van het geslacht Van Brederode. Daarna verviel het tot een ruïne, die geleidelijk onder het stuifzand van de duinen verdween. Vanaf 1862 vonden opgravingswerkzaamheden en herstellingen plaats. Na de Tweede Wereldoorlog werd de schilderachtige ruïne voor het publiek opengesteld. Men kan er presentaties over de geschiedenis van het kasteel en van het geslacht Van Brederode bezichtigen. Jaarlijks bezoekersaantal ongeveer 15.000.

6. De Ruïne van de Jacobaburcht, Oostvoorne

De restanten van het kasteel van Voorne liggen op een heuveltop (motte). Het kasteel werd omstreeks 1200 door de heren Van Voorne gesticht; later kwam het in het bezit van de graven van Holland. Aan de burcht werd in de vijftiende eeuw de naam van gravin Jacoba van Beieren verbonden. Na 1500 werd de burcht niet meer onderhouden en verviel hij tot een ruïne. In 1934 werden de resten van de in de negentiende eeuw gesloopte woontoren en een cirkelvormige ringmuur daaromheen opgegraven. De ruïne is voor het publiek opengesteld.

7. De Ruïne van Teylingen, Voorhout

Het Slot Teylingen, een waterburcht, kwam tot stand in het begin van de twaalfde eeuw. Ook Teylingen werd door de eeuwen heen bewoond door slotvoogden, die de functie van houtvester vervulden. Van 1433 tot aan haar dood in 1436 bood het kasteel onderdak aan gravin Jacoba van Beieren. Ruim 2.000 personen bezoeken jaarlijks deze ruïne.

8. De Ruïne van Strijen, Oosterhout

Van de burcht, die eens door het leden van het geslacht Van Strijen werd bewoond, resteert alleen een gedeelte van het muurwerk van de eind dertiende eeuwse toren. De burcht ging in de veertiende eeuw over in de handen van de Nassau's. In 1795 werd de ruïne eigendom van de

Staat. Het ligt in het voornemen de ruïne, die niet openbaar toegankelijk is, aan de gemeente Oosterhout over te dragen.

Is er sprake van een gemeenschappelijk kenmerk?

De hierboven beschreven kasteelobjecten hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat zij samen een beeld geven van de ontwikkeling van het verschijnsel 'kasteel' in de context van het graafschap Holland. Een enkele uitzondering daargelaten trad de landsheer, de graaf van Holland, op als bouwheer. Alle objecten zijn steeds, dan wel nagenoeg steeds eigendom geweest van de staat, eerst de grafelijkheid, daarna de Republiek, daarna de Staat der Nederlanden¹. In het graafschap Holland hebben nog vele andere kastelen gestaan. Enkele daarvan zijn bewaard gebleven zoals Duivenvoorde, maar dat waren kastelen van particulieren. De kastelen die hier boven aan de orde kwamen, werden bewoond door een kastelein, een slotvoogd of een andere functionaris in dienst van de overheid.

Van deze historische erfenis wil de overheid, die eerst deze kastelen bouwde, ze later liet vervallen en ze vervolgens in de negentiende en twintigste eeuw toen ze zich het lot van monumenten ging aantrekken, herstelde, zich thans weer ontdoen door het beheer van deze erfenis te 'verzelfstandigen'.

Bij deze monumenten van geschiedenis en kunst is meer aan de hand dan alleen de stichting en instandhouding door de Hollandse, later de Nederlandse overheid. De instandhouding had in de vorige eeuw een andere achtergrond dan die waarmee wij thans monumenten in stand houden. Koning Willem I spande zich niet in voor het behoud van het Muiderstlot omdat het zo'n interessant middeleeuws kasteel was. Het ging hem en zijn medestanders om de herinnering aan de in de ogen van de vroeg-negentiende-eeuwers glorieuze Gouden Eeuw, de herinnering aan de Muiderkring en aan het middelpunt daarvan, de erudiete Pieter Corneïszn Hooft². Aan de Gevangenpoort kleefden gruwelijker herinneringen, maar die betroffen dan toch wel het lot van de bewonderde raadpensionaris De Witt en zijn broer, die al evenzeer de als glorievol ervaren Gouden Eeuw symboliseerden³. Voor Loevestein gold hetzelfde in verband met Hugo de Groot en diens wonderbaarlijke ontsnapping in de befaamde boekenkist⁴. Teylingen en de Jacobaburcht herinneren aan de ongelukkige gravin Jacoba van Beieren en ook de ruïne van Brederode roept herinneringen op aan een roemrijk verleden⁵. Die waren de aanleiding voor de Staat der Nederlanden zich in te zetten voor het behoud ervan en geld beschikbaar te stellen voor herstel, restauratie of consolidatie. Victor de Stuers heeft in bijna alle gevallen daarbij een zeer bepalende rol gespeeld. In zijn publicatie *Holland op zijn smalst* (1873) stelde hij de veelal zeer vervallen toestand waarin deze monumenten in het midden van de vorige eeuw verkeerden, aan de kaak. Na zijn indiensttreding bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken (1875) zorgde De Stuers ervoor dat de meeste van deze kastelen werden veiliggesteld. Pas later kwam er aandacht voor de geschiedkundige en bouwhistorische aspecten van deze kastelen – de naam van prof. dr J.G.N. Renaud is daaraan onverbreekelijk verbonden – en werden exposities ingericht om de historische ontwikkeling van deze kastelen te belichten.

Het lag dan ook voor de hand dat het beheer van deze unieke onderdelen van het *Hollandse* erfgoed met hun eeuwenlange historie door de Staat der Nederlanden (het Ministerie van CRM) werd

ondergebracht in één verband: de Rijksdienst Kastelenbeheer. Dat betekende immers dat deze kastelen en kasteelruïnes vanuit één visie, gebaseerd op het gegeven dat het hier om beschermde monumenten van vooral Hollandse geschiedenis gaat, konden worden beheerd en instandgehouden. Dat was de primaire doelstelling van de Rijksdienst Kastelenbeheer. Het maximaal uitbaten van deze kwetsbare monumenten lag niet in de bedoeling, al was geïnteresseerd publiek zeer welkom. Het gevolg van de verzelfstandiging van de Rijksdienst Kastelenbeheer in delen draagt nu het gevaar in zich, dat men zich – bewust dan wel onbewust – gaat richten op een maximale exploitatie omdat dat noodzakelijk is om het beheer en onderhoud te financieren. De heer Olthof laat daarover geen misverstand bestaan: 'Men zal zich meer moeten gaan toelekken op het op de markt functioneren', al realiseert de heer Olthof zich ook, dat 'we een commerciële slag met pretparken verliezen'.

Zijn er andere mogelijkheden?

Dat het Ministerie van WVC al jaren een voorstander is van zoveel mogelijk verzelfstandiging in het algemeen en van 'verzelfstandiging in delen' van de Rijksdienst Kastelenbeheer is bekend. De onlangs vertrokken directeur van deze Dienst, de heer G. Heuff, heeft daarom al jaren geleden zijn gedachten laten gaan over de omvorming tot een stichting tot beheer van kastelen, kasteelruïnes en historische landhuizen van nationale betekenis. In een circulaire van 19 februari 1987 aan de vrienden, relaties en stichtingsbesturen van de Rijksdienst Kastelenbeheer deelde hij mee dat aan de detaillering van dit plan verder gewerkt zou worden.

Ook de Nederlandse Kastelenstichting en de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming waren niet gelukkig met het voornemen van het Ministerie van WVC de RKB in delen te verzelfstandigen. Men ontwikkelde ook daar ideeën om te komen tot een landelijke kastelenorganisatie. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg werkte, op ideeën in deze richting voortbordurend, een concreet voorstel uit om te komen tot de oprichting van een Nationale Stichting voor Kastelen en Landhuizen, die zou kunnen dienen als centraal aanspreekpunt met een duidelijke herkenbaarheid in de regio. De basis van een dergelijke organisatie zou gevormd moeten worden door de thans nog door de Rijksdienst Kastelenbeheer beheerde 'Hollandse' kastelen⁶. Dit plan werd door het Ministerie van WVC van tafel geveegd.

Waar men ook aan zou kunnen denken, is deze kastelen toe te vertrouwen aan de Kastelenstichting Holland en Zeeland, die nog geen beheerstaten heeft, maar die zich wel inzet voor het behoud van het Hollandse en het Zeeuwse kasteel. In zekere zin is elke oplossing beter dan opsplitting van de Rijksdienst Kastelenbeheer in delen. Beheer in één gezamenlijk verband verdient om de volgende redenen de voorkeur:

- het gaat om 'staatsmonumenten' in de meest eigenlijke zin van het woord; het gaat niet aan je eigen erfenis a.h.w. op straat te zetten; deze staatsmonumenten geven een *samenhangend* beeld van de ontwikkeling van de op het terrein van de kastelenbouw door de overheid ontwikkelde activiteiten;
- het gaat om zodanig kwetsbare en in cultuur- en architectuurhistorisch opzicht waardevolle objecten, dat het beheer ervan – (bouw)historisch onderzoek, restauratie, onderhoud, exploitatie, educatie – door één goed equipeerde en deskundige organisatie moet plaatsvinden; los van elkaar opererende beheersstichtingen

bieden niet de garantie, dat daarvan ook in de toekomst sprake zal zijn;

- los van elkaar opererende organisaties zullen noodgedwongen er naar streven het aan hen toevertrouwde monument maximaal uit te baten; de kwetsbare aard der monumenten verzet zich daartegen; slechts in een zeer beperkte mate kan de toegankelijkheid nog worden vergroot; en dat geldt ook voor het treffen van voorzieningen in de sfeer van de horeca;
- de ruïnes zullen nimmer in staat zijn helemaal op eigen benen te staan; beheer in een groter verband maakt het mogelijk deze wat exploitatie betreft 'zwakkere' monumenten mede gedragen te laten worden door de betere exploitatie-mogelijkheden van de 'sterkere' monumenten;
- bij tal van oorspronkelijk door particuliere eigenaren beheerde kastelen, die later een commerciële bestemming kregen, moet worden vastgesteld, dat die gewijzigde beheerssituatie tot allerlei vormen van aantasting hebben geleid: ondeskundige aanbouwen, het ondeskundig verwijderen van interieur-onderdelen en het op ondeskundige wijze wijzigen van de structuur van de bouwwerken en de naaste omgeving; als de thans, dankzij de jarenlange inspanningen van de Rijksdienst Kastelenbeheer, de Rijksgebouwendienst en de steunstichtingen, in een goede staat verkeerde 'Hollandse staatskastelen-erfenis' aan dit soort ondeskundige, commercieel ingestelde beheerders worden overgelaten, moet gevreesd worden voor ontwikkelingen, zoals die zich ook hebben voorgedaan bij vele van oorsprong particuliere kastelen;
- ook vele buitenlandse voorbeelden laten zien, dat zonder een actieve betrokkenheid van de rijksoverheid een verantwoorde instandhouding gevaar loopt. Een zeer duidelijk voorbeeld is Engeland, waar de staat in 1984 de aan haar toevertrouwde monumenten met een bruidsschat van een jaarlijks teruglopende subsidie heeft overgedragen aan een geprivatiseerde stichting: English Heritage. In oktober 1992 heeft deze stichting voorgesteld het aan haar toevertrouwde nationale monumentenbestand in drie categorieën te verdelen, waarbij de 'onrendabele' derde categorie zoveel mogelijk moet worden verkocht aan particulieren of lagere overheden.

Anders gezegd: het beheer van de hier aan de orde zijnde kastelen en kasteelruïnes kan alleen vanuit één (cultuur)historische visie op een museumconserverende wijze plaatsvinden. Alle andere vormen van beheer door stichtingen of naamloze vennootschappen, waarop de voor de monumentenzorg verantwoordelijk minister geen of nauwelijks meer grip heeft, leidt vroeger of later tot situaties, die deze monumenten niet ten goede zullen komen. Kastelen, en zeker de hierboven genoemde, zijn zeer belangrijke elementen van onze nationale historie. Regelmatig lezen wij klachten over het steeds meer ontbreken van enig historisch besef als gevolg van de huidige inrichting van ons onderwijs⁷.

Uit voornemens als waarvan het Ministerie van WVC thans blij geeft met betrekking tot de Hollandse staatskastelen, die zo'n grote rol vervulden in onze vaderlandse geschiedenis, blijkt, dat ook van het Ministerie van WVC niet gezegd kan worden, dat men daar veel historisch besef heeft.

Het wekt dan ook geen verbazing, dat de Derde Afdeling van de Raad voor het Cultuurbeheer, de Rijkscommissie voor de Monumenten, in een brief van 12 november 1992 aan de Minister van WVC ervoor heeft gepleit nu nog geen definitief standpunt in te nemen met betrekking tot de verzelf-

standing in delen van de RKB. De Commissie bepleit in een nauwe samenspraak met andere betrokkenen, zoals de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Rijksgebouwendienst, de Nederlandse Kastelenstichting en de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming te onderzoeken in hoeverre de door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gepresenteerde opzet voor een nationale kastelenstichting de mogelijkheid biedt om tot een verantwoord beheer van deze kastelen en kasteelruïnes te komen buiten het directe verband van de rijksoverheid. Andere oplossingen dienen overigens niet bij voorbaat te worden uitgesloten. De Commissie meent, dat de tijd rijp is voor een grondige bezinning op de vraag: hoe gaan wij in ons land verder om met het middeleeuwse patrimonium, voor zover dat uit kastelen en kasteelruïnes bestaat, en hoe zorgen wij ervoor, dat er een beheersorganisatie ontstaat, die waarborgt, dat deze monumenten op een zo verantwoord mogelijke wijze in stand worden gehouden².

Ook de in 1992 aan de Rijksuniversiteit Utrecht aangetreden hoogleraar in de kastelenkunde, prof. drs H.L. Janssen, liet een waarschuwend geluid horen. Hij toonde zich in zijn inaugurele rede *Het kasteel centraal*³, zeer bezorgd over het toekomstperspectief van het kasteel in Nederland. Hij sprak de vrees uit dat de door de rijksoverheid op het terrein van de monumentenzorg doorgevoerde decentralisatie en de daarmee gepaard gaande dramatische bezuinigingen op het restauratie- en onderhoudsbudget de kastelen in Nederland de speelbal zal doen worden van ondeskundig beheer en speculatie. A fortiori geldt zijn indringende waarschuwing voor de Hollandse kastelen.

Dat het Ministerie van WVC ook verder weinig liefde koestert voor kastelen, heeft de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen moeten ervaren. Deze 22 kastelen in Gelderland behorende organisatie, die haar zorgen uitstrekt tot zulke belangrijke, met veel rijkssubsidie gerestaureerde kastelen als Ammersoyen, de Cannenburgh, Doorwerth en Roosendaal, ontving in het jaar dat de organisatie haar vijftigjarig jubileum vierde (1990) van het ministerie het bericht, dat de sinds jaar en dag aan de stichting toegekende jaarlijkse functioneringsubsidie van f 70.000 gulden werd ingetrokken. Het ministerie was van mening dat de stichting geen landelijke functie vervult. Het is overigens als een lichtpunt te beschouwen dat de Raad van State zeer onlangs het door de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen ingestelde beroep tegen de (geleidelijke) intrekking van de subsidie heeft gehonoreerd. De Raad van State was van oordeel dat het Ministerie van WVC gehandeld had in strijd met de algemene beginselen van behoorlijk bestuur door niet te onderzoeken of in casu sprake was van bijzondere omstandigheden, die ertoe hadden moeten leiden, dat ten gunste van de stichting van door het Ministerie van WVC op het punt van het subsidiëren van het particuliere initiatief op het terrein van de monumentenzorg gehanteerde beleidsuitgangspunten was afgeweken (uitspraak van 15 december 1992).

De conclusie die uit het bovenstaande kan worden getrokken, kan geen andere zijn dan dat het Ministerie van WVC geen belangstelling heeft voor zijn eigen en andermans kastelen. Uitspraken in ministeriële nota's en stukken, zoals de onlangs verschenen Nota Cultuurbeleid 1993-1996 *Investeren in Cultuur* over het belang en de waarde van het architectonisch erfgoed – ook voor het cultuurhistorisch toerisme, dat zoveel geld in het laadje brengt – blijken holle frases te zijn. De werkelijkheid laat een beleid zien dat voor de monumentenzorg in het algemeen en de WVC-kastelen

in het bijzonder weinig goeds in petto heeft. We moeten dan ook hopen dat de in het Parlement voor de monumentenzorg opkomende Maanleden zich tot het uiterste zullen inspannen om de Minister van WVC op dit punt op andere gedachten te brengen.

mr G.W. van Herwaarden

Noten

- 1 zie J.G. Smit 'De verblijfplaatsen van de graven van Holland en Zeeland in de late middeleeuwen' *Holland*, 24, 1992, 113-129, en de aldaar vermelde literatuur.
- 2 zie Ton Koot, 'Dat was te Muden', Amsterdam 1976, 43 en het aan het Muiderslot gewijde deeltje XLII uit de serie 'Nederlandse Kastelen', uitgegeven door de Nederlandse Kastelenstichting en de ANWB, 1980.
- 3 zie deeltje XLVIII uit de hierboven genoemde serie, 1983.
- 4 zie deeltje 13 in de nieuwe reeks van deze serie, 1986.
- 5 zie de deeltjes XXVI, Teylingen, 1976 IL, de Burcht te Oostvoorne, 1983, XLVIII, de Ruïne van Brederode, 1983.
- 6 'Enige gedachten over de mogelijkheden voor een opzet van een Nationale Stichting voor Kastelen en Landhuizen'. RDMZ-notitie van mei 1992.
- 7 zie b.v. prof. dr J.C.H. Blom in *NRC/Handelsblad* van 14 december 1992 'Toekomstige elite kent historie niet'.
- 8 Nuttige en eigenlijk verplichte lectuur in dit verband zou het hoofdstuk moeten zijn, dat ir J.A.C. Tillema in zijn *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland* (1975) aan de kastelen wijdde (blz. 357-377).
- 9 H.L. Janssen, *Het kasteel centraal. Een integrale benadering van een materieel object*, Utrecht 1992 (Oratie Rijksuniversiteit Utrecht 20 februari 1992).

Onderzoek industrieel erfgoed

Het Projectbureau Industrieel Erfgoed (PIE) wil de komende periode veel tijd gaan besteden aan het begeleiden van onderzoek naar de geschiedenis en de waarde van het Nederlands industrieel erfgoed. Vooral op het terrein van de industriebranches is nog erg veel werk te doen. Het PIE zou een deel van dit onderzoek willen laten verrichten door vrijwilligers. Een onderzoeksplan en methodiek zijn reeds beschikbaar: de Stichting Historie der Techniek heeft twee voorbeeld-onderzoeken voltooid (bier en baksteen) die als uitgangspunt kunnen dienen voor onderzoek naar andere branches. Het onderzoek zou de volgende onderdelen moeten omvatten:

- geschiedenis van de bedrijfstak (technisch, sociaal-economisch);
- inventarisatie van de voornaamste roerende en onroerende objecten;
- ordening en typologie van deze objecten;
- waardstelling per categorie.

Dergelijk onderzoek zal de basis zijn voor adviezen tot selectie die we moeten gaan uitbrengen in het kader van het MSP.

Belangstellenden kunnen zich wenden tot het PIE. De begeleiding van dit onderzoek is in han-

den van Erik Nijhof, die part-time verbonden is aan het PIE. Vanuit zijn andere functie, universitair docent aan de Rijksuniversiteit van Utrecht, heeft hij veel ervaring met het opzetten en begeleiden van onderzoek. Voor de onderzoekers is een werkplek beschikbaar met een bibliotheek op het terrein van het Nederlands industrieel erfgoed; reis- en andere onkosten worden vanzelfsprekend vergoed.

Inlichtingen: Erik Nijhof, tel. 03404-32999 (maandagen); 030-536472 (universiteit); 030-623161 (thuis) of schriftelijk via het PIE, Postbus 948, 3700 AX Zeist.

Cursus bouwhistorie

De bouwhistorie richt zich op de geschiedenis van het bouwen, het bouwvak, de constructies en de bouwmaterialen.

In de afgelopen veertig jaar heeft de bouwhistorie zich ontwikkeld tot een volwaardige tak van wetenschap, waarin thans enkele tientallen onderzoekers werkzaam zijn. Die hebben zich verenigd in de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN), die in 1991 werd opgericht. Tot op zekere hoogte kan gesteld worden, dat de bouwhistorische discipline in Nederland in het stadium van volwassenheid is geraakt (M. Dolfin in het Bulletin van de KNOB 1992, p. 49). Ook de KNOB geeft door publicaties in het Bulletin en door het organiseren van studiedagen vele impulsen, die ertoe bijdragen dat de bouwhistorie een duidelijker plaats krijgt in de Nederlandse monumentenwereld.

Er is echter een probleem: er zijn nog maar weinig samenvattende standaardwerken verschenen en er is geen opleidingsinstituut, waar het vak als een zelfstandige discipline wordt onderwezen. Daardoor zijn alle beoefenaren van de bouwhistorie aangewezen op zelfstudie, hetgeen tot gevolg heeft, dat vrijwel niemand een volledig overzicht heeft van het hele terrein en de kennis hoofdzakelijk wordt verspreid tijdens bijeenkomsten en door (soms zeer verborgen) artikelen in tijdschriften. Er wordt thans gedacht aan de mogelijkheid een studierichting op academisch niveau op te zetten, maar de tijd is daarvoor helaas nog niet rijp. Om inmiddels de tijd niet onbenut te laten verstrijken, organiseert de SBN in samenwerking met de Academie van Bouwkunst te Amsterdam een cursus *Inleiding tot de bouwhistorie*. Deze cursus is bedoeld voor hen, die al in de monumentenzorg werkzaam zijn en de behoefte voelen om meer te weten van de historische achtergronden van het bouwen.

De cursus wordt gegeven op acht woensdagmiddagen tussen 13 oktober en 8 december 1993 van 13.00 tot 17.00 uur in de Academie van Bouwkunst te Amsterdam. Iedere middag worden steeds twee onderwerpen behandeld. Verschillende thema's worden aan de hand van onderdelen van het gebouw geïllustreerd.

Na een aantal inleidingen over het onderwerp in het algemeen en over het bouwbedrijf in het verleden komen de volgende onderwerpen aan de orde; historisch gebruik van de bouwmaterialen hout, natuursteen, baksteen en glas; historische constructies in hout, steen en ijzer, dakbedekking; woonhuizen en landelijke gebouwen; vensters en trappen; afwerkingen in kleur; uitvoering van het bouwhistorisch onderzoek. Op de laatste middag wordt een wandeling door

Amsterdam gemaakt, waarop de behandelde onderwerpen aan de hand van praktijkvoorbeelden worden getoond.

Als docenten treden onder meer op: A. van Druenen, W. Haakma Wagenaar, H. Janse, B. Klück, Chr. Kolman, E. van Olst, A. den Ouden, D.J. de Vries en D. Zweers.

De begeleidende syllabus zal geen handleiding of leerboek zijn. De bijdragen geven fingerwijzingen en richtingen, voornamelijk uitgaande van bouwkundige en historische gegevens, die de basis van het vak vormen.

Het jonge vak bouwhistorie kan nog niet putten uit een omvangrijke literatuur. De syllabus bevat daarom een overzicht van de meest relevante boeken en artikelen.

De kosten voor deze cursus bedragen f 800.-. Aanmelding kan geschieden bij de SBN, Zwaanstee 11, 3511 VV Utrecht.

H. Janse / D.J. de Vries

ARCHEOLOGIE

Opgraving Sphinx-Céramique te Maastricht¹

Inleiding

Het terrein van de voormalige Sphinx-Céramiquefabriek ligt op de oostelijke oever van de Maas aan de zuidkant van het stadsdeel Wyck. Vanaf de zomer van 1990 tot in de herfst van 1992 vonden op het terrein van ca. 23 ha opgravingen plaats, voorafgaande aan de bouw van een nieuwe stadswijk waaraan befaamde architecten onder aanvoering van Jo Coenen hun naam verbinden. De archeologische onderzoeken concentreerden zich op het 6 ha grote noordelijke gedeelte van het terrein, waar overblijfselen van de middeleeuwse vestingwerken onder het maaiveld aanwezig moesten zijn. Deze waren pas in 1869 gesloopt. Ook konden gegevens worden verwacht betreffende de vroege middeleeuwen en het proces van verstedelijking vanaf de 13de eeuw.

Toestand van het terrein

De ondergrond van het terrein was in hoge mate verstoord door fabrieksfunderingen en kuilen met fabrieksafval van de 19de- en 20ste-eeuwse aardewerkindustrie ter plaatse. Gelukkig bleken de verdedigingswerken in de vorige eeuw niet helemaal gesloopt te zijn. Hun bovenkant lag onmiddellijk onder het fabrieksmaaiveld en sommige delen ervan waren gebruikt als fundering van fabrieksgebouwen. Met name de veldzijde van de

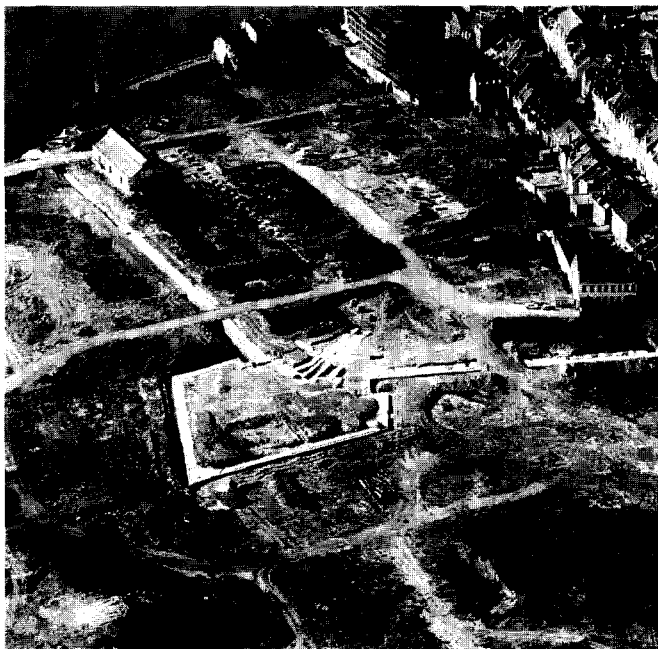
stadsmuren en bastions is metershoog intact gebleven. Het nieuwe maaiveld zal echter ongeveer anderhalve meter hoger komen te liggen, zodat alle monumentale resten, voorzover behouden en niet zichtbaar, in de toekomst diep in de bodem verzonken zullen zijn.

Romeinse bewoningssporen

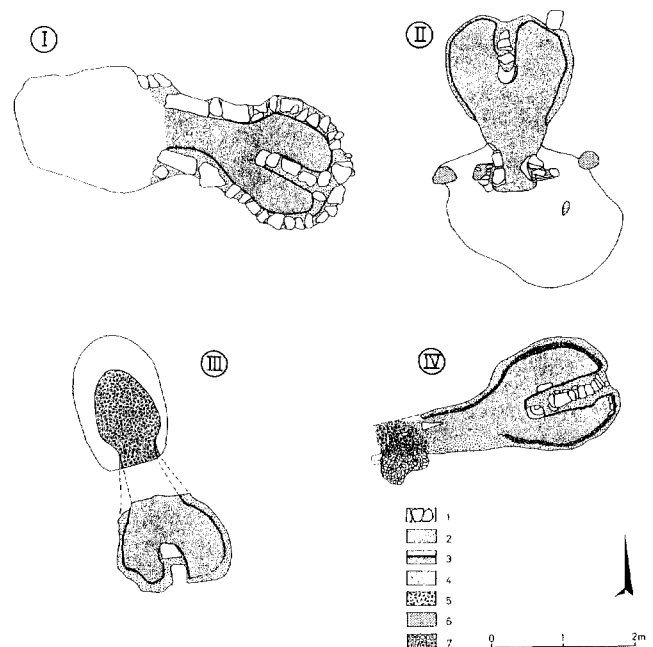
Ten noorden van het terrein waren in het stadsdeel Wyck in de buurt van de Maas in het verleden al heel wat vondsten gedaan uit de Romeinse tijd. Een strook van ca. 50 meter breedte langs de Maas leverde ook nu Romeins materiaal op. Duidelijke bewoningssporen werden niet gevonden, wel de resten van een waterput uit de 2de eeuw. De sporen betreffen afvalkuilen en een paar restanten van ondiepe, natuurlijke greppeltjes. Zij bevatten vaak een hoog percentage fosfaten en bevonden zich op een natuurlijke verhoging langs de Maasoever. Het drassige terrein werd destijds waarschijnlijk benut als weidegrond. Het gevonden aardewerk stamt voornamelijk uit de 2de eeuw. Het werd meestal in verspoelde toestand gevonden samen met laat-Romeins en Merovingisch materiaal.

Merovingische pottenbakkersovens (afb.2)

Iets ten noorden van een bewaard gebleven fabriekshal, de zogenaamde 'Bordenfabriek' (zie afb.1), kwamen onder de laat-middeleeuwse stadswal vier goed bewaarde Merovingische pottenbakkersovens tevoorschijn. Het zijn de eerste pottenbakkersovens uit deze periode die in Nederland zijn opgegraven. Houtskoolresten hebben C14-dateringen opgeleverd die variëren van 540 tot 660 na Chr. De ovens zijn van het liggende type met een door een tong in tweeën gedeelde peervormige ovenkamer. Vóór de ovenmond lag de stookkuil. De ovens zijn ingegraven in de lemige riviersedimenten; één oven is inwendig geheel versterkt met stenen. De mond van de ovens is

Afb. 1. Maastricht, luchtopname Céramiqueterrein met vestingwerken vanuit het zuidoosten. Foto Gemeente Maastricht.

Afb. 2. Maastricht, Céramique. Plattegrond van de vier Merovingische pottenbakkersovens. Tekening G. Veldman (GOBM).

Legenda: 1 = ovenwand; 2 = verbrande leem van de ovenwand; 3 = harde verkorsting ovenwand;

4 = verbrande ovenbodem; 5 = houtskool; 6 = grof grind; 7 = paalkuil

heel verschillend op de windrichting georiënteerd (west, zuid, noord, west). De ovens en de stookkuilen zaten vol met scherven en brokken verbrande leem van de ingestorte koepels. Het schervenmateriaal bevat veel volledig vervormde misbakzels en oververhitte, gebarsten en gescheurde fragmenten; complete potten werden nauwelijks aangetroffen. Het onderzoek van dit materiaal is nog niet afgerond. Tenminste één van de ovens zal worden geconserveerd en bewaard blijven.

Middeleeuwse verdedigingswerken

De Merovingische ovens waren afgedekt door een verspoelingslaag. Boven deze laag bevond zich het restant van een aarden wal, die loodrecht op de Maas staat in het tracé van de latere stadsmuur. Volgens het aardewerk in de wal moet hij tegen het einde van de 13de eeuw zijn opgeworpen. De bijhorende gracht was vergraven door een laatmiddeleeuwse vernieuwing van de gracht. Een schriftelijke vermelding die kan slaan op deze vroege versterking is te vinden in de Rijkroniek van Jan van Heelu. Hij verhaalt over een aanval op Wyck tijdens de Limburgse successie-oorlog (1283-1288) en noemt 'de planken ende grachte, die niet waren alsoe vast'. Maastricht, aan de overkant van de Maas, had reeds een eeuw eerder, vanaf 1229, een stenen stadsmuur gebouwd als opvolger van een laat-12de-eeuwse, versterkte wal.

In 1318 liet hertog Jan van Brabant 'Wyck vuer Tricht oemmueren'. Van deze muur zijn op het Céramiqueterrein vrijwel alle poeren (fundamentblokken waarop de spaarbogen rustten), over een lengte van meer dan 230 meter teruggevonden. Zij waren ingegraven in het oudere wallichaam, zodat duidelijk is dat wal en muur hetzelfde tracé volgden. Onder één van deze poeren werd een vroeg-14de eeuwse Siegburg scherf gevonden. De muur liep vanaf de Maaspunttoren op de Maasoever (op de foto boven de 'Bordenfabriek') over een afstand van meer dan 200 meter naar het oosten en boog dan met een stompe hoek naar het noordoosten af. In het tracé werden op ca. 70 meter afstand vanaf de zuidoosthoek twee verzwaarde L-vormige poeren vrijgelegd met een vierkant fundament aan de veldzijde, buiten de loop van de muur. Het kunnen resten zijn van een toren, wellicht met een kleine poort. Op kaarten uit de 16de eeuw zijn in het zuidelijke stadsfront twee muurtorens getekend. Hoewel niets bekend is van een doorgang op deze plaats, is het opmerkelijk dat zij precies in het verlengde zou hebben gelegen van een oude landweg uit de richting van Heugem en Gronsveld. Ook op de zuidoosthoek van het muurtracé werd een zware vooruitspringende fundering aangetroffen. Volgens oude afbeeldingen moet hier een ronde hoektoren hebben gestaan. In de stadsrekeningen van 1399-1400 wordt hier het rondel 'Bloemendaal' genoemd. De in het begin van onze eeuw gerestaureerde Maaspunttoren op de zuidwesthoek, op de rivieroever, duikt voor het eerst in 1333 als 'Lambrechtsrondel' in de bronnen op.

In de late 15de eeuw werd de verdediging van Wijck sterk verbeterd. De gracht werd verbreed en uitgediept; met de uitkomende grond werd aan de veldzijde een nieuwe wal opgeworpen. Ook vóór deze wal werd een gracht gegraven. De veldzijde van de nieuwe wal werd met een muur bekleed; de mergelfundering hiervan werd aangetroffen in het aarden lichaam van de wal. Vóór het rondel Bloemendaal werd het nieuwe bolwerk 'aen de Locht' aangelegd. Op de foto zijn de mergelfunderingen van de toegang tot dit bolwerk te zien; het bolwerk zelf was ten tijde van de opname nog niet blootgelegd. Het betreft een ronde,

uitspringende mergelstenen toren van 15 meter doorsnede. In zijn binnenste waren resten te zien van een kazemat. Vanaf Bloemendaal was het nieuwe bolwerk te bereiken door middel van een stenen boogbrug over de gracht. De diep gefundeerde pijlers van de brug zijn nog aanwezig. De zuidwesthoek van het verdedigingswerk bij de Maas werd versterkt met een ander bolwerk, de massief gemetselde mergelstenen Recentoren die een doorsnede heeft van 10 meter (linksboven op de foto).

De oude stadsmuur bleef voorlopig als secundaire verdedigingslinie gehandhaafd. Omstreeks het midden van de 16de eeuw, in de jaren 1551-1559, werden de zeventig jaar oude wallen aangepast aan de ontwikkelingen van de geschutstechnieken. Zo werden enkele torens verlaagd tot het niveau van de wal en geschikt gemaakt voor geschutopstellingen. Aan de stadszijde van de wal werd een keermuur van mergelblokken gebouwd. De keermuur werd dwars door de muren van de toegang tot het bolwerk 'aen de Locht' gebouwd. Tegelijkertijd werd de veldzijde van de stadswal voorzien van een zeer zware en tot op het maasgrind gefundeerde muur, waarvoor de oude mergelstenen bekleding bijna geheel moest wijken. Deze muur is onderaan ca. 3 meter dik en verbijgt naar boven toe. Hij bestaat uit grotere delen uit zware blokken mergel, maar is tot boven de waterlijn bekleed met Naamse hardsteen. In totaal is de walmuur, bestaande uit buitenmuur, aardlichaam en keermuur, 16 meter dik. Op de foto loopt de muur vanaf de Recentoren linksboven tot aan het grote bastion in het midden. Wellicht werd ook al in samenhang met deze werken of niet lang daarna een begin gemaakt met de demping van de oude stadgracht en de sloop van de 14e-eeuwse stadsmuur. Stukken van de muur, poeren met delen van de grondbogen, werden inderdaad in de vulling van de gracht gevonden. Later, vermoedelijk in de loop van de 17de eeuw, is de keermuur aan de stadszijde van de wal weggebroken en vervangen door een ca. 30 meter brede aanaarding. Aannemelijk is dat hierbij de wal ook hoger werd gemaakt.

In verband met de Spaanse dreiging in 1578 werd vóór het bolwerk 'aen de Locht' een aarden platform met een gemetselde bekleding aangelegd. Omdat op deze plaats een brede avenue is geïmplementeerd, kon er slechts een beperkt archeologisch onderzoek plaatsvinden. De aanwezigheid van het platform kon niet worden vastgesteld. In 1598 werd het platform uitgebouwd tot een groot bastion met teruggetrokken flanken: het 'Parnabastion'. De dikke muren van dit bastion, waarvan de sailant 65 meter uitsteekt vanaf de hoek van de stadswal, bestaan uit een kern van mergelblokken en een buitenschil van bakstenen. De onderste delen tot boven de waterlijn zijn wederom bekleed met Naamse steen. Vermoedelijk werden delen van het bolwerk 'aen de Locht' opgenomen in de kazematten van het bastion.

De walmuur ten noorden van het bastion, in de richting van de voormalige Duitse Poort, is anders van opbouw dan het zuidelijke tracé; de veldzijde is boven de hardstenen waterlijn geheel bekleed met baksteen en aan de binnenzijde zijn steunberen toegepast. Volgens de schriftelijke gegevens stamt deze vernieuwing uit 1722. Restanten van de laat-15de-eeuwse mergelstenen bemuring werden hier alleen aangetroffen nabij de oostelijke teruggetrokken flank van het Parnabastion. In 1869 werd een begin gemaakt met de ontmanteling van de vestingwerken. Op het latere Céramiqueterrein werden de wallen geslecht tot op het nieuwe niveau voor het fabrieksterrein. De dieper gelegen grachten werden onder andere gedempt met het sloopmateriaal van de walmuren.

De vestingwerken en het stedenbouwkundig plan

De resten van de Recentoren nabij de Maasoever met aansluitende delen van de walmuur worden in het huidige bebouwingsplan opgenomen; ze zullen zichtbaar blijven en waar nodig gerestaureerd worden. Andere delen van de teruggevonden vestingwerken, zoals het Parnabastion, liggen te ongunstig om ze een zinvolle bestemming te geven in de nieuwe stedelijke omgeving. Hun resten worden weer aan de bodem toevertrouwd en zullen zo min mogelijk door funderingen, garages en riolen worden aangetast. Bovengronds zullen markeringen in pleinen en plaveisel, en de naamgeving van sommige straten een blijvende herinnering zijn.

Gemeente Maastricht, Dienst Stadsontwikkeling en Grondzaken, taakgroep archeologie (R.A. Hulst & T.A.S.M. Panhuysen).

Noot

- 1 De schriftelijke gegevens zijn ontleend aan het werk van L.J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden*; de vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw. Assen 1979. Voor een uitgebreidere behandeling van de archeologische gegevens betreffende de vestingwerken op het Céramiqueterrein en de Merovingische ovens wordt verwezen naar de Archeologische Kroniek van Limburg in de Publications de la Société historique et Archéologique dans le Limbourg 127/129, 1991/1993.

Bezinning op de archeologie onder water

Vlak uit de Vlissingse kust liepen op 3 februari 1735 de door Zeeland uitgezonden oostindiëvaarders 't Vliegend Hert en de Anna Catharina in zware storm op een zandbank. De schepen zonken vrijwel direct naar de bodem van de zee, compleet met een schat aan VOC-geld, contanten met een totale waarde van zo'n 133.000 toenmalige guldens. Het was de kerstvloot van de Zeelandse Kamer van de VOC, met aan boord een deel van het jaarlijkse bedrag aan contanten dat de Compagnie in 1734 naar Indië moest zenden. Later zou blijken dat de schepen ook een grote hoeveelheid smokkelgeld vervoerden. Deze geldschat, de praktijk van verpakken en verzenden van muntgeld en vooral ook het smokkelgeld: dat zijn de thema's van een nieuwe tentoonstelling in het Koninklijk Penningkabinet in Leiden. Met een oude VOC-kaart werd het wrak van 't Vliegend Hert in 1976 gelokaliseerd. Sinds 1981 duikt een particulier met een concessie van de Dienst der Domeinen (het Ministerie van Financiën) op het schip. Zo kwamen de ongeschonden geldkisten van de Compagnie vol gouden dukaten en zilveren realen naar boven. Tot ieders verrassing werden er ook nog zo'n 20 kleinere kistjes met zilveren 'ducats' uit de hut van de kapitein opgehaald. Deze geldstukken hoorden niet tot de officiële lading van het schip en komen ook niet in de pakbrieven voor. Het ging hier om smokkelwaar: geld dat door VOC'ers naar Batavia werd gebracht en daar in de kas van de Compagnie werd gestort. Met dit ontvangstbewijs kon men in Nederland het bedrag weer met een aardige

koerswinst terugkrijgen. Het 'schat'-gehalte van de expositie is groot: ber- gen geld, stapels 17de- en 18de-eeuwse gouden dukaten en zakken zilveren realen. Ook de ge- smokkelde geldstukken ontbreken niet. In een re- plica van een compagnieskist kan men de zakken geld verpakt zien. Een vitrine toont opgedoken resten van het schip, originele geldkisten, flessen en voorraadkisten, en er is ook een model van het schip. Daarnaast wordt de gang van zaken rond de verscheping van het geld goed gedocumen- teerd. Na het besluit van de Kamer van Zeeland zorgde thesaurier Samuel Radermacher voor een agent die 'speciebriefjes' kocht op de Koopmans- beurs in Amsterdam. Tegen deze briefjes konden bij de Amsterdamse Wisselbank goudstukken worden ingeslagen, die vervolgens werden ver- pakt en in etappes naar Zeeland gebracht. De du- katen werden pas op het laatste moment aan boord gebracht, waar de kapitein van het schip verder verantwoordelijk was voor de aankomst in Batavia.

'De schat van het Vliegend Hert. Compagniesgeld en smokkelgeld uit een VOC-schip', t/m januari 1994, Rijksmuseum het Koninklijk Penningkabi- net, Rapenburg 28, Leiden, 071-12 07 48; di-za 10-17, zo 12-17 uur. A. Pol, 'De schat van het Vliegend Hert: compagniesgeld en smokkelgeld uit een VOC-schip', verkrijgbaar in het museum, ongeveer f 25,-

Zutphens middeleeuwen

Het begrip van de vroeg-stedelijke ontwikkeling van Zutphen, met Deventer de spannendste pro- to-steden van Nederland, is door recent archeolo- gisch onderzoek aangescherpt. Twee monumen- tale complexen in de Zutphense binnenstad, Hotel 's-Gravenhof en Huize van de Kastele, werden onlangs door de Rijks Gebouwen Dienst ontman- deld en gerestaureerd. Bij de grondwerkzaamhe- den die daarbij worden uitgevoerd is gedurende heel 1993 de gemeentelijke project-archeoloog M. Groothedde nauw betrokken, aangezien het terrein, dat lang in gebruik was als hof van de gra- ven van Zutphen, bijzonder waardevolle archeolo- gische aanwijzingen kan bevatten. Al vanaf de 7de eeuw kan bewoning worden afge- leid uit een naburig grafveld, terwijl in de 9de en 10de eeuw sporen zijn gedocumenteerd van een domeinhof. Een tufstenen 'palts', rond 1100 door graaf Otto van Zutphen gebouwd, werd al in 1946 aangetroffen door Van Giffen en Renaud. Sporen van de dienst- en bijgebouwen van het hoofdge- bouw worden nu bij het te restaureren complex vermoed. In februari werd vanuit een 15de-eeuw- se kelder van een huis aan de Kuiperstraat dat grenst aan het grafelijk terrein gezocht naar de omgrachting van de palts. Die werd nog niet vast- gesteld, ofschoon de bodemvondsten op lagen uit de 10de en 11de eeuw wezen. Wel werd de volle- dige laat-middeleeuwse geschiedenis van het houten huis in kwestie gedocumenteerd van de 10de tot de 14de eeuw. Opvallend was het talrij- ke, voor deze streek a-typische Belgische aarde- werk en grote hoeveelheden leistenen speelschij- ven. Op het binnenterrein van Huize van Kastele werden verder bij de aanleg van een nieuwe kel- der de resten van een 13de-eeuws, klein bakste- nen huis aangetroffen. Wat in het verloop van het onderzoek naar het middeleeuwse Zutphen opvalt is dat de gemeente wel een project-archeoloog in dienst heeft voor onderzoek van het stadsontwikkelingsgebied

Ooyerhoek, dat een boerennederzettingsgeschie- denis blijkt te hebben uit de IJzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen, maar dat archeologisch on- derzoek in de historische kern van de stad zelf nog maar incidenteel plaats vindt. Om maar te zwijgen van Deventer, dat qua archeologische zorg een woestijn is.

Een volledige evaluatie van de vroege geschiede- nis van Zutphen schreef stadsarcheoloog M. Groothedde in het tijdschrift 'Zutphen' jrg. 8 (1990) en 11 (1992) nr. 1.

Esdekken en landschappen in Overijssel

De archeologische schatkamers van oude akkers worden vaak gedachteloos verwoest. Esdekken, eeuwenlang met plaggen bemeste landbouw- grond, zijn daar een voorbeeld van. In het zuiden en oosten van ons land 'groeiden' die vanaf de middeleeuwen op hooggelegen gronden en flan- ken van stuwwallen. Vanwege hun hoge vrucht- baarheid en hun ligging waren ze uitermate ge- schikt voor akkerbouw. Fossiele bodems konden onder de gemiddeld één meter dikke essen goed bewaard blijven, vaak inclusief verborgen archeo- logische schatten. Resten van zeer vroege cultu- ren, die elders vrijwel of geheel verdwenen, bevin- den zich hier onder een goed afgesloten pakket. Zo kwam onlangs nog onder een esdek langs de Vecht een kampement en een grafveldje van ja- gers uit het 6de millennium v.Chr. vrijwel onver- stoord te voorschijn. Esdekken staan in toenemende mate bloot aan vernietiging. Ze liggen direct buiten de oude dorpskernen, op terreinen waar nu nieuwe wijken worden gepland. Ook de veranderde situatie in de agrarische sector heeft grote invloed op het be- houd van de pakketten. Sinds de switch van ak- kerbouw naar veeteelt is de Nederlandse boer niet meer bijzonder geïnteresseerd in de vrucht- baarheid van zijn akker en daarmee het behoud van zijn es: gras groeit overal. Ook het diepploeg- gen van de akkers en het afschuiven van esdek- ken naar minder vruchtbare percelen vormen een grote bedreiging voor de waardevolle ondergrond. De provincie Overijssel en de ROB doen er wat aan. Deze lente en zomer reist een tentoonstel- ling over esgronden langs de gemeentehuizen en scholen van Overijssel. Doel is het verschaffen van basisinformatie om de essen uiteindelijk land- schappelijk en archeologisch te beschermen. Do- cumentatie over de ontstaansgeschiedenis en verspreiding van essen en een vitrine met bodem- vondsten moet een breed publiek, waaronder planologen en gemeenteraadsleden, op de hooge- te brengen van de dramatische essensituatie in Overijssel.

'Essen, bedreigde cultuurgronden', vanaf 11 maart in Overijssel. Inlichtingen: Tentoonstellings- dienst Overijssel, 038-54 70 30.

ROB-nieuwe stijl

Met het uitbrengen van het eerste deel van de nieuwe serie Archeologische Routes in Nederland kondigt zich een nieuw soort communicatie van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemon- derzoek (ROB) aan. De ROB-route 'Schagerkog- ge - op zoek naar de geschiedenis van het land- schap' is uitgezet langs drieëntwintig cultuur-his- torische bezienswaardigheden in de Kop van Noord-Holland rondom Schagen. De kogge uit de titel is de middeleeuwse naam voor een juridisch district.

De ROB herstelde een aantal archeologische mo- numenten, verzorgde er informatie bij en zette de route uit. Niets nieuws, want sinds 1971 deed de Rijksdienst al dertien keer eerder iets dergelijks. De monumenten/streekbeschrijvingen annex rou- tes staan bekend onder de naam Toeristisch-Re- creatief Archeologisch Project (TRAP), met een bijbehorende reeks uitgaven op A5-formaat. Nieuw is dat de auteurs dit keer geen medewer- ker van de ROB zijn maar journalist. Ook is de streekbeschrijving niet een geleerd betoog maar een toelichting op en beschrijving van echte fiets- tocht van 37 km, dat moet te doen zijn. Een ver- antwoorde in- en uitleiding leert de gebruiker het oude landschap herkennen en maakt hem ver- trouwd met bodemsoorten en verkavelingspatro- nen. Bovendien kan het gidsje (21 x 11,5 cm, 2 mm dik) nu ook in broek- of binnenzak. Een ver- ademing, en dat kenschetst vermoedelijk de ROB-nieuwe stijl, is dat nu ook wordt stilgestaan bij niet-archeologische elementen, zoals bouw- kundige en landschappelijke monumenten. Daar- mee wordt goed aangesloten bij de nieuwe trend van herwaardering van oude landschappen. In de loop van dit jaar en volgend moet een zestal vol- gende routes verschijnen.

Frans Diederik/Evert van Ginkel, 'Schagerkogge' (Archeologische Routes in Nederland, 1), 30 pp's, geïll., met routekaart, ISBN 90 73 104 10 6, bij de ROB (033 - 63 42 33) en lokale VVV's, f. 6.

Nieuwe historische afdeling Utrecht

Na zeventien jaar is de historische collectie van Utrecht in een nieuw jasje gestoken. In het Cen- traal Museum worden de historisch-archeologi- sche voorwerpen nu per materiaalsoort en op aantrekkelijke wijze getoond. De vondsten komen uit het eigen museumdepot, uit de collectie van Utrechts Genootschap en uit het gemeentelijk Archeologisch Bouwhistorisch Centrum. Deze verzameling is de eerste stap om alle archeologi- sche, historische en kunsthistorische gegevens over de stad uiteindelijk onder één dak te bren- gen. Leidraad bij de inrichting was de gedachte dat de geschiedenis op talloze manieren kan wor- den verteld en dat de voorwerpen vooral voor zichzelf moeten spreken.

Voor de Romeinse periode zijn onder meer go- denbeeldjes en een militaire uitrusting opgesteld. Nieuwe getuigen uit de vroege middeleeuwen zijn een 5de-eeuws kindergraf en het deksel van een Merovingische sarcofaag die al voor de oorlog op het Domein werd gevonden. Een verbaasd trefwoordengidsje biedt historische achtergron- den, van Armenzorg tot Vredenburg. De liefheb- ber kan van het trefwoord, dat in de vitrines is aangegeven, terecht bij de overeenkomstige entry

in het gidsje, waar op een piepklein paginaatje het betreffende lemma wordt behandeld, vergezeld van een althans voor de archeologie soms hilarische zwart-wit foto uit de oude doos. Ook wordt in een fonkelnieuwe audiovisuele presentatie de stedenbouwkundige geschiedenis van Utrecht nog eens uit de doeken gedaan.

Nieuwe historische afdeling, Centraal Museum Utrecht, Agnietenstraat 1, Utrecht, 030-36 23 62; di-za 10-17, zo 13-17 uur.

Romeins Aardenburg

Het voortbestaan van het Archeologisch Museum in Aardenburg stond enige tijd ter discussie. In oktober 1992 besloot de gemeente substantieel te bezuinigen op de exploitatie van het plaatselijke archeologische museum, het enige in heel Zeeuws-Vlaanderen. Onder publieke druk eiste de gemeenteraad echter een museumnota waarin in elk geval een vaste beheerder gegarandeerd was. In Mei wordt de nota gepresenteerd. Ondertussen werkt een commissie aan een plan de collectie opnieuw in te richten. Ook zal het archeologische produkt worden uitgebreid met historische onderwerpen. Het bezoekersaantal, thans 5000 in de vijf maanden dat het museum jaarlijks geopend is, moet daarmee wezenlijk stijgen.

De archeologische vondsten in Aardenburg zijn van meer dan lokaal belang. In 1975/1976 werd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een in natuursteen opgetrokken Romeins castellum blootgelegd, althans een hoektoren, een tussentoren en een van de hoofdpoorten. Uit de regelmatige opzet was met zekerheid een omvang van het castellum te reconstrueren van 240 bij 150 meter. Combinatie van stratigrafie en historische gegevens leert dat met de bouw van de vesting rond 175 na Chr. moet zijn begonnen. Nu stond Aardenburg niet op zichzelf. De Zeeuwse kustlijn verliep vóór de grote marine transgressies vanaf de vierde eeuw die met de naam Duinkerken worden aangeduid, vrijwel kaarsrecht noordoost-zuidwest van Scheveningen over Domburg naar Boulogne. In een systeem van diepteverdediging tegen de invallende Germaanse Chauken was even uit de kust, achter het moerassige voorland en langs de belangrijkste waterlopen, een serie forten gelegen, waarvan Aardenburg er een was. Politieke en natuurlijke oorzaken leidden er in 276 na Chr. toe dat de streek geleidelijk werd verlaten.

Al in 1962 werden er binnen het voormalige castellum de resten van een Gallo-Romeins tempeltje van 6 bij 6 m aangetroffen. Nu is een heiligdom in een militair gebied vrij uitzonderlijk, zodat deskundigen aannemen dat het castellum in de 3de eeuw in een burgerlijke nederzetting was overgegaan. Hoe dat ook zij, samen met de resten van de poorten beschikt Aardenburg over een voor de regio uniek bestand aan Romeinse monumenten. De poorten van het castellum zijn sinds eind januari zichtbaar door contrastlinkers in de bestrating bij de plaatselijke Baafskerk. De fundering van de tempel is in de tuin van het museum gereconstrueerd met de originele natuurstenen blokken. De Romeinse vondsten en documentatie zijn samen met een unieke collectie Aardenburgs middeleeuws aardewerk in het museum te zien. Een bijzondere collectie dus, geheel op haar plaats, maar met een te smal draagvlak. In december al sprong provinciaal (!) gedeputeerde De Vries op de bres voor het behoud van de collectie en kreeg

de Vriendenvereniging van het museum financiële steun van de provincie voor de restauratie van een 14de-eeuwse grafkelder in de stad. De opening van de Europese binnengrenzen geeft de Zeeuwse Vlaming weer moed. De toegang tot het dichtbevolkte en economisch krachtige Vlaamse achterland, met Gent en Antwerpen als metropolen, opent nieuwe, vooral toeristische-recreatieve perspectieven. In westelijk Zeeuws-Vlaanderen, dat een landelijke bestemming zal houden, is dan ook een fiks aantal cultuur-historische routes gepland. Ook op de eilanden gist het: daar worden plannen uitgewerkt voor een toeristisch project 'Karolingische burchten' (brochures, wandel- en fietsroutes, informatieborden en lesbrieven), dat al dit jaar tot resultaat moet leiden.

Gemeentelijk Archeologisch Museum Aardenburg, april t/m september, Marktstraat 18, 01177-19 10; di-vr 10-12, 13-17, zo-ma 13-17 uur. Juni vorig jaar schreef voormalig Zeeuws provinciaal-archeoloog J.A. Trimpe Burger een aardig boekje 'Romeins Aardenburg'.

Delft anders

Delfts ontstaansgeschiedenis blijkt iets anders te zijn gelopen dan tot nog toe werd aangenomen. De nederzetting ontstond weliswaar na 1150 op een strook grond tussen de riviertjes de Oude en de Nieuwe Delft, maar is vermoedelijk niet op initiatief van de graaf als geheel gepland en ingericht. Dat concludeert de stadsarcheoloog van Delft naar aanleiding van onderzoek dat in een pand aan de Wijnhaven in het centrum van de stad in het najaar van 1992 werd uitgevoerd. Bij opgraving werden de resten van twee huizen aangetroffen, waarvan het oudste uit het tweede kwart van de 13de eeuw stamt. De vondsten wijzen in de richting van een smederij. Het tweede huis is een houten woning, gebouwd op een huis-terp, en stond met andere in een rij langs het water. De huizen zijn zonder meer stadshuizen en werden vermoedelijk bewoond door ambachtslieden. Uit het feit dat de lang-gerekte terp is ontstaan uit individuele huisterpjes van verschillende ouderdom kan worden afgeleid dat de handelsnederzetting niet centraal werd ontwikkeld, maar dat de bewoning op deze strook grond zich langzaam uitbreidde. Het 'spontaan' ontstaan gehucht, vlak bij waar het grafelijk hof wordt vermoed, groeide geleidelijk uit tot een handelsnederzetting. Dat stadsarcheologie per plaats sterk kan verschillen blijkt uit de eerste publikatie van de Delftse gemeentelijke archeoloog. Zijn aanstelling, in 1991, was het directe gevolg van de aanleg van een parkeergarage op het terrein van het IHE (International Institute for Infrastructural, Hydraulic and Environmental Engineering) aan de Oude Delft 91-95. Bij de opgravingen die daaraan vooraf gingen en die slechts twee weken (!) duurden, kwamen de resten van 16de-eeuwse bierbrouwerijen en tal van water- en beerputten te voorschijn. De verslaggeving van het onderzoek, nu in boekvorm verschenen, is uitzonderlijk. In de tweetalige, rijk geïllustreerde uitgave wordt de opgraving op het terrein, dat maar 13 bij 23 m mat, geplaatst tegen de achtergrond van de hele ontwikkeling van de regio en de stad. Ook worden thema's belicht als historisch milieubeheer, drinkwatervoorziening en de conclusies over sociaal-economische verhoudingen die daaruit kunnen worden getrokken. Een catalogus van vondsten uit Romeinse tijd en middeleeuwen, waaronder leer, hout en bot, wordt elegant geïntegreerd in het grotere verhaal, wat in de archeologie eerder uit-

zondering dan regel is. En wat wij nog nooit zagen: de uitgave oogt niet als een archeologisch-historische studie maar doet meer denken aan een heldere, no-nonsense en klantgerichte bedrijfsuitgave. In vitrines in het IHE-gebouw zijn de vondsten permanent te zien. De gemeente Delft besloot begin maart, na aanvankelijke grote aarzelingen, om de functie van stadsarcheoloog ook na 1993 te continueren.

E.J. Bult e.a., 'Delft bloeit op een beerput: archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en West-vest', ISBN 90 73445 02 7, verkrijgbaar door overmaking van f 49,50 op Rabobank Delft, rek.nr. 31.34.62.380 (giro Rabo: 44.11.31) t.n.v. Stichting Bevordering Archeologisch Onderzoek Delft.

Hunebedden in negatief

Eind vorig jaar werden in het Valtherbos bij Emmen door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) de resten gevonden van een klein, gesloopt hunebed. De vondst werd pas deze winter bekend gemaakt om de ROB in staat te stellen de restanten van het hunebed met gaas, grond en plaggen te beschermen tegen schatgravers. Het pas ontdekte hunebedje, met de weinig romantische naam D39a, ligt in de onmiddellijke nabijheid van drie grote 'stenen' hunebedden. Alle waren ooit met aarden heuvels bedekt. De wallen van het gesloopte hunebed zijn daar de povere restanten van, de stenen zijn verdwenen. Hunebed D39a is in zijn huidige staat zo weinig opvallend dat het al jaren op foto's van zijn grote broers gefigureerd blijkt te hebben zonder dat het ooit is ontdekt.

Al eerder werden bij Anloo, ook in Drenthe, bij toeval twee kleine gesloopte hunebedjes gevonden. Deze waren in het landschap te zien als kuilen, omgeven door een aarden wal. Zowel in het wallepje als in de kuil werden stenen en steengruis gevonden, een aanwijzing dat het moest gaan om de restanten van hunebedden, zij het dat de zo karakteristieke grote stenen verdwenen waren. Toen duidelijk werd dat een degelijke constructie het negatief van een gesloopt hunebed kon zijn werd er meer gericht gezocht, met als resultaat de vondst van hunebed D39a.

Een aantal kleine hunebedden blijkt in de 17de of 18de eeuw te zijn gesloopt omdat de stenen uitstekend als dijkverzwaring waren te gebruiken. De stenen leverden goed geld op zodat menigeen met zijn kruiwagen de velden in trok om losse stenen te zoeken of daarvoor kleine hunebedden te ontmantelen. Mede omdat vorig jaar in de Drentse bossen bij toeval ook een tiental grafheuvels werd gevonden, waarvan sommige heel groot, overweegt regionaal archeoloog Jager een project te starten om de bossen uit te kammen op gemiste archeologische monumenten.

Jubileummummies in Leiden

Egyptische mummies zijn nog altijd de grote publiekstrekking van het Rijksmuseum van Oudheden. Ter ere van zijn 175-jarig bestaan wijdt het RMO dan ook een grote tentoonstelling aan alles wat met mummies te maken heeft, rond het thema 'vier eeuwen mummieonderzoek'. De eerste mummie kwam al in 1621 compleet met lijkst naar Leiden, was lange tijd de grote trekpleister van het Theatrum Anatomicum en vormde de basis voor de mummiecollectie van het RMO, die nu tot de grootste ter wereld behoort. In de 17de eeuw begon ook het serieuze mummie-onderzoek. Mummies werden ontdaan van wikkels en gingen onder het mes, waarna de menselijke resten veelal werden weggegooid. In Leiden werd slechts één mummie geopend, door de eerste directeur C.J.C. Reuvens. De tekeningen die hij bij die gelegenheid maakte zijn op de expositie te zien. Röntgenstralen maakten opening overbodig, en ook dankzij de verdere ontwikkeling van natuurwetenschappelijke onderzoeksmethoden kan veel informatie aan de mummies worden onttrokken. Zo leveren biochemisch onderzoek en computeranalyses van röntgenfoto's gegevens over leeftijd, gezondheid, erfelijke eigenschappen, voedingspatronen en leefwijze van de oude Egyptenaren. Zelfs reconstructie van de gelaatstreken is tegenwoordig mogelijk.

Naast het mummie-onderzoek wordt aandacht besteed aan de achtergronden van mummificatie. De oud-Egyptische religieuze wereld worden belicht aan de hand van voorstellingen op kisten en van de voorwerpen die in en op de windsels zijn aangetroffen, zoals amuletten, scarabeeën, guirlandes, maskers en lijkwaden. Verder komen mummificatietechnieken aan de orde. Als bron voor de interpretatie dienen teksten van Herodotus en Heliodorus en scènes op wandschilderingen en mummiekisten. Waar het eigenlijk om gaat ontbreekt natuurlijk niet: de tentoonstelling wordt opgeleverd door negen hele mummies, veertien fragmenten en 21 dieremummies. Verder is er aandacht voor mummies als griezelobject in rariïtenkabinetten.

Er staan nog meer RMO-jubileumactiviteiten op stapel. In het najaar wordt de verbouwing en herinrichting van de Nederlandse afdeling opgeleverd. Over een zaaloppervlak van 1200 m² zal de Nederlandse archeologie dan met afdelingen Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen na bijna twee jaar ook weer in Leiden vertegenwoordigd zijn.

'Mummies onder het Mes', t/m 5 september, Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden, 071-16 31 63; di-za 10-17, zo 12-17 uur. Catalogus: M.J. Raven, 'Mummies onder het Mes' (Bataafsche Leeuw, Amsterdam) f 35 (gebonden f 46, ook in de boekhandel).

Mummies nu ook in Groningen

In Volkenkundig Museum Gerardus van der Leeuw loopt tot eind 1994 een semi-permanente tentoonstelling *De horizon van het westen: de oud-Egyptische dodencultus*. Centraal staat ook hier de mummie. Met materiaal uit de eigen collectie, aangevuld met permanente bruiklenen uit het RMO, richten studenten van de Rijksuniversiteit Groningen een thematentoonstelling in rond de relatie van de Egyptenaar met de dood. De rol van mummies in de dodencultus wordt uit de doe-

ken gedaan aan de hand van een mummie, drie beschilderde grafkisten, vier stèles, scarabeeën, sieraden en een beeld van Osiris, in totaal 136 voorwerpen uit de laat-Egyptische periode.

'De horizon van het Westen: de oud-Egyptische dodencultus', t/m 6 augustus 1994; Volkenkundig Museum Gerardus van der Leeuw, Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 104, Groningen, 050-63 57 91, di-vr 10-16, za-zo 13-17 uur. Catalogus H. ter Velde en M.J. Zwaving (red.), deels in kleur, ca. f 20.

Om de tuinpot geleid in Haarlem

Tuinpotten staan centraal in het Archeologisch Museum in Haarlem: grote aardewerken potten voor exotische planten in 17de-eeuwse stijtuinen. Enige jaren geleden werd in het Haarlemse Burgwal-gebied, een wijk waar in de 17de eeuw veel pottenbakkers waren gevestigd, een beerput vol misbaksels en een afvalplaats van het pottenbakkersatelier aangetroffen. Daaronder was ook een aantal tuinpotten met reliëfdecoratie, die eigenlijk alleen bekend waren van 17de- en 18de-eeuwse schilderijen. De potten, vaak gedecoreerd met een familiewapen, werden in Haarlem gebakken om de stijtuinen van gefortuneerde burgers in en rond de stad op te sieren. Rond 1650 werden bijzonder fraaie exemplaren met het stadswapen zelfs in opdracht van het stadsbestuur vervaardigd, wellicht ter gelegenheid van de feesten die Haarlem vierde in verband met de Vrede van Münster.

Op de expositie is niet alleen een aantal van deze potten te zien, tevens komt het fabricageproces aan de orde. Dat er nogal wat vakmanschap nodig was om een goede tuinvaas te maken blijkt uit de talloze misbaksels die zijn opgegraven. Zelfs bij het vervaardigen van moderne replica's, die gedurende de expositie in het museum te koop zijn, ging er van alles mis. Vooral de variërende wanddikte op verschillende plaatsen van een pot speelde de afgieters parten. Interessant is verder de documentatie van de belangstelling voor stijtuinen en luthoven in de 17de eeuw.

'Om de tuinpot geleid', 2 april t/m 17 oktober, Archeologisch Museum, Grote Markt 18, Haarlem, 023-42 08 88; wo-zo 13-17 uur.

Museum Hoogovens naar Beeckestijn

De rijke bodemvondsten die bij de laatste grote verbouwing, in de jaren zestig, op het Velsense Hoogovensterrein werden aangetroffen en sindsdien in het bedrijfsmuseum te zien waren, verhuizen naar landgoed Beeckestijn in Velsen-Zuid. Dat moet, ofschoon het een gemeentelijke museum is, met zijn samenhangende provinciale presentatie gaan functioneren als het centrale archeologisch museum in Noord-Holland. Het omvangrijke Hoogovens-vondstcomplex, dat een discontinue bewoningsgeschiedenis documenteert van de 3de eeuw v.Chr. tot de 18de eeuw, wordt nu gevoegd bij de presentatie van de Noordhollandse archeologie in Beeckestijn. Daar zal de relatie tussen de ontwikkeling van het landschap en menselijke bewoning in Noord-Holland centraal staan. De provincie stelde f 160.000 ter beschikking voor de inrichting. Met de verhuizing komt een eind aan een unicum in Nederland. De opgravingen op het Hoogoven-

sterrein werden door bedrijfsmedewerkers uitgevoerd terwijl opslag en expositie in de bedrijfsruimten plaatsvonden. Toen de nationale staalindustrie de wind nog in de zeilen had ondersteunde de directie het archeologisch initiatief ruim met fondsen en faciliteiten. Recentere nieuwbouw werd echter op archeologisch maagdelijk terrein uitgevoerd: de laatste opgraving dateert uit 1972. Ook was de expositieruimte niet goed toegankelijk, wat verergerde toen die enige jaren terug werd ondergebracht in het directierestaurant. De verhuizing naar Beeckestijn en samenvoeging met de Velsense collectie lost dat nu op, mede dankzij een afscheidsbonus van een ton. Het provinciaal depot in Haarlem neemt een deel van de zeer omvangrijke opslag op zich.

Inlichtingen Museum Beeckestijn: 02550-1 38 30, 6 15 05.

Conservare 1993

Een groot, intereuropees cultuur-historisch initiatief lijkt de manifestatie Conservare 1993 te worden, die van 13 tot 15 oktober in Oostende zal worden gehouden. Deze groots opgezette beurs van professionals en liefhebbers in de cultuur-historische sector (monumenten, restauratie, archeologie, cultuurmanagement) wordt georganiseerd rond drie thema's: Europees erfgoed in het Europa zonder grenzen, preventieve cultuurzorg en de rol van lokaal bestuur in de bescherming van het erfgoed. Speciale onderwerpen zijn nog: industriële archeologie, 'Public Archaeology' en restauratie-opleidingen. Tevens wordt de Europese 'Conservare Award' uitgereikt voor de beste korte film/video op het gebied van behoud, beheer, restauratie en/of ontsluiting van het cultureel erfgoed in de breedste zin.

'Conservare '93 - Europees Forum voor het Erfgoed', 13-15 oktober in het Media Center, Oostende (België). Inlichtingen: 09/32/59-55 66 11.

Keltisch Nederland

Niet alleen in Frankrijk, Engeland en Ierland wordt de Keltische taalkunde intensief bestudeerd. Ook in Nederland bestaat een relatief nog onbekende traditie op dit vakgebied. Het Keltienjaar 1993 moet verandering brengen in deze onwetendheid. In Amsterdam zijn twee Keltiententoonstellingen te bezoeken. De tentoonstelling 'Kelten en keltologen', in het Amsterdamse universiteitsbibliotheek, toont naast een boekenlegaat van de Nederlandse keltoloog Th.M. Kozen middeleeuwse handschriften uit Leiden, nu in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Het universitaire Allard Pierson Museum toont in vier vitrines onder de gereserveerde titel 'Kelten in Nederland?' een bescheiden selectie van Nederlands archeologische materiaal dat met Kelten in verband kan worden gebracht. Een probleem bij de archeologische benadering van de Keltische cultuur is dat de schriftelijke bronnen niet eerder zijn de late Oudheid, en dat materiaal uit de IJzertijd en Romeinse Tijd cultureel niet eenduidig aan het literaire begrip 'Kelten' kan worden gekoppeld. Getoond worden in ieder geval vondsten en reconstructies van de recente opgravingen door het Amsterdamse IPP van de inheems-Romeinse tempel van Empel nabij Den Bosch en zwaarden, fibula's en sieraden, onder meer uit Oss.

Met het Keltienjaar viert de in 1990 opgerichte

Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies het 70-jarige jubileum van de leerstoel voor Keltische Taal- en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Na Van Hamel bezetten Maartje Draak en Doris Edel dit ordinariaat. Vanaf eind november is er tevens een expositie over de 'Kunst en cultuur van de Kelten' in het Utrechtse Universiteitsmuseum te zien. In december wordt in Utrecht nog een internationaal congres georganiseerd, 'Cultural Integration and Cultural Identity: Ireland and Europe in the Early Middle Ages'.

'Kelten en keltologen', t/m 11 juni, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Singel 425, 020-525 2054, ma-vr 11-16 uur. 'Kelten in Nederland?', t/m 11 juni, Allard Pierson Museum, Oude Turfmarkt 127, 020-525 25 56, di-vr 10-17, za-zo 13-17 uur. Stichting A.G. van Hamel, 030-51 24 11.

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedenbouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:

H.K.H. Prinses Juliana

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter,
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Algemeen Bestuur:

Ir. R. Apell
Prof. dr. G.J. Borger
Ir. C.O. Bouwstra
Mevr. E.L. Enderman-van Wijchgel
Prof. dr. A.J.J. Mekking
W.F.J. Mörzner Bruyns
Drs. T.A.S.M. Panhuysen
Mr. T.N. Schelhaas

Agenda

10/11 juni: Symposium 'Het Schilderachtige' te Leiden

20 november: studiedag Pieter Post en de 17e eeuwse architectuur, alsook algemene ledenvergadering, Teylers Museum Haarlem

Surinaamse onderscheiding prof. dr ir C.L. Temminck Groll

Op 17 maart jl. zijn ons oud-bestuurslid prof. dr ir C.L. Temminck Groll door de ambassadeur van Suriname de versierselen, behorende bij het officierschap in de Ere-Orde van de Palm, uitgereikt.

Deze hoge onderscheiding is hem ten deel gevallen vanwege de betekenis die Temminck Groll voor de Monumentenzorg aldaar in de afgelopen 30 jaar heeft gehad en nog steeds heeft.

Naast betrokkenheid bij verschillende restauraties zijn van zijn hand adviezen ten behoeve van het Monumentenbeleid en voorstellen voor een landelijke Monumentenlijst verschenen.

Symposium 'Het Schilderachtige' op 10 en 11 juni 1993

In samenwerking met het Cuypersgenootschap en het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden organiseert de KNOB te Leiden een tweedaags symposium over 'het Schilderachtige'.

In tegenstelling tot de ons omringende landen is 'het Schilderachtige' als esthetisch criterium binnen de Nederlandse context nog onvoldoende onderzocht. Het belang van dit symposium is gelegen in het feit, dat getracht wordt een duidelijker

beeld te krijgen van concepten, waarmee architecten, kunstcritici, beleidsmakers en publiek in de vorige eeuw contemporaine alsmede historische architectuur als kunstvorm presenteerden en beleefden.

Toegepast op de actualiteit van de Monumentenzorg kan een dergelijk inzicht in belangrijke mate bijdragen aan het verantwoord selecteren van beschermenswaardige jongere bouwkunst en stedenbouwkundige ensembles ten behoeve van het landelijk Monumenten Selectie Project.

REFERENTEN

Archeologische berichten (en tentoonstellingen):
Dr. Riemer R. Knoop, hoofd Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden (tel. 071-163138)

'Dendrochronological dating of buildings in 's-Hertogenbosch'

A. van Drunen

In 's-Hertogenbosch structured building-historical research has been executed since 1975. For this purpose dendrochronological dating of building timber has been executed for a few years now. By means of these exact dates we have acquired a better insight into the building history of the separate buildings and into the town structure as a whole. Details such as the setting up of profiles, constructions, timber connections, counting marks and stone formats - which were the dating possibilities until recently - can now be compared better as regards age. In this article the results are discussed of building-historical research in nine houses in the town centre of 's-Hertogenbosch.

'Dendrochronological dating of monuments (5)'

Dirk J. de Vries

The dendrochronological dates have invariably been related to existing historical and art-historical information on the buildings in question. In some cases the data on this were only discovered later, such as on the castle of Rechteren in Dalfsen, the main building of which had been dated dendrochronologically before, in 1505. This building date now seems to be connected with the enforced removal of the lord of the castle. From dendrochronological dates established in the town of Utrecht it became apparent once again that gouged out counting marks are to be expected there, as well as in South Holland, as early as in the third quarter

of the fifteenth century. The taking and preparing of wood samples was invariably executed by the RDMZ in Zeist; other persons and institutions were also involved in measuring the tree-rings and dating them. A number of datings took place at the request of the 'Vereniging Hendrick de Keyser' (Hendrick de Keyser Association), which is to publish the first part of the revised book 'Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800' (The Dutch private house from 1300-1800), written in 1969 by Meischke and Zantkuijl.

A. van Drunen studeerde weg- en waterbouw aan de HTS te 's-Hertogenbosch en bouwkunde aan de TU te Delft. Hij is werkzaam als gemeentelijk bouwhistoricus te 's-Hertogenbosch.

Dirk J. de Vries studeerde bouwkunde aan de H.T.S. te Zwolle en architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. In 1981 ontwikkelde hij een computerprogramma om hout te dateren aan de hand van jaarringen. Sinds 1984 werkt hij bij de RDMZ als bouwhistoricus en restauratieadviseur. Behalve als redacteur van het Bulletin KNOB is hij actief als docent en als bestuurslid van de Stichting Bouwhistorie Nederland en de *Arbeitskreis für Hausforschung*.

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie

renovatie

nieuwbouw

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

Foto: Peter Wit, Vianen

Hollands Spoor te 's-Gravenhage

De restauratie en herinrichting van perrongebouw B hebben wij na de brand gerestaureerd. De restauratie had een sterk ambachtelijk karakter. Er werd weer 'op het oog' en 'voor de hand' gemetseld.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6600
aangesloten bij stichting vakgroep restauratie